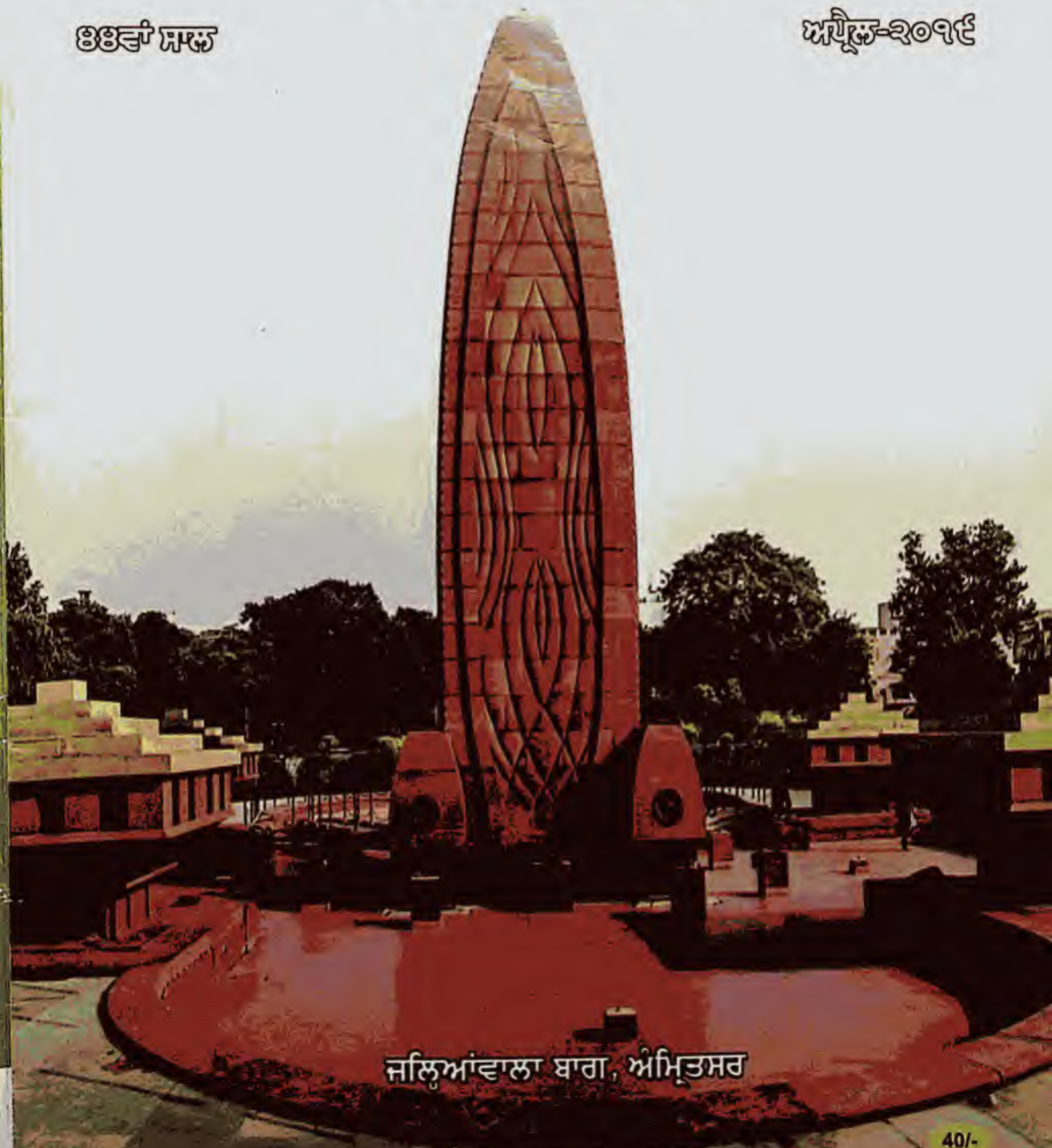

ਵਾਰਿਸ਼

੪੪ਵਾਂ ਸਾਲ

ਅਪ੍ਰੈਲ-੨੦੧੬

ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

40/-

ਮਾਤਾ ਚੰਦ ਕੌਰ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ

ਮਾਤਾ ਚੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ,
ਮੇਰਾ ਹੈ ਪ੍ਰਣਾਮ।

ਸੇਵਾ ਤੇ ਉਪਕਾਰ ਦੀ,
ਮੂਰਤਿ ਮਾਤ ਮਹਾਨ।

ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਆਪ ਜੋ,
ਸਭ ਦਾ ਰੱਖੇ ਖਿਆਲ।

ਮਾਈਆਂ ਝੁਰਮਟ ਪਾਉਂਦੀਆਂ,
ਮਾਤ ਦੁਆਲੇ ਆਣ।

ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ,
ਹੋਵੇ ਜੋ ਆਦੇਸ਼।

ਹੱਸ ਹੱਸ ਸੇਵ ਕਮਾਉਂਦੀਆਂ,
ਚਰਨੀਂ ਮੱਥਾ ਟੇਕ।

ਧੰਨ ਕਮਾਈ ਮਾਤ ਦੀ,
ਧੰਨ ਤੇਰੀ ਹੈ ਸੇਵ।

ਸਤਿਗੁਰ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਬਖਸ਼ਦੇ,
ਰਖਣ ਯਾਦ ਹਮੇਸ਼।

ਪ੍ਰੋ. ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ

ਵਰਿਆਮ

ਅਪ੍ਰੈਲ- ੨੦੧੬

ਜਿਲਦ-੪੪

ਅੰਕ- ੬

ਬਾਨੀ ਸੰਪਾਦਕ

ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ 'ਵਰਿਆਮ'

ਬ੍ਰਹਮਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਤਰਕਾਰ

ਸੰਪਾਦਕ : ਡਾ. ਰਜਵੰਤ ਕੌਰ

ਮੋਬਾਇਲ : 98786-16996,

98143-18720

ਦਫਤਰ ਦਾ ਪਤਾ:	Office Address :
ਮਾਸਿਕ ਵਰਿਆਮ	Monthly WARYAM
ਲਾਡੋਵਾਲੀ ਰੋਡ	
(ਸਾਹਮਣੇ ਸੈਂਟਰਲ ਟਾਊਨ)	Ladowali Road.
ਜਲੰਧਰ- ੧੪੪੦੦੧	Opp. Central Town,
	Jalandhar-144001
ਫੋਨ:-੦੧੮੧-੨੨੨੨੫੪੩	Ph.:0181-2222543 (O)

ਵਰਿਆਮ ਦੇ ਦਰ

ਇਹ ਅੰਕ	੪੦-੦੦ ਰੁਪਏ
ਸਾਲਾਨਾ ਚੰਦਾ	੪੦੦-੦੦ ਰੁਪਏ
ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ	੧੦੦੦੦-੦੦ ਰੁਪਏ
ਵਿਦੇਸ਼ ਲਈ	੫੦ ਪੈਂਡ ਜਾਂ ੬੦ ਡਾਲਰ ਅਮਰੀਕੀ
ਹਵਾਈ ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ	(ਸਾਲਾਨਾ)
ਚੈਕ ਡਰਾਫਟ ਕੇਵਲ Waryam ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ	
ਹੀ ਭੇਜੇ ਜਾਣ	

ਵਰਿਆਮ ਸਕੂਲਾਂ ਕਾਲਜਾਂ ਲਈ ਪਰਵਾਨ

'ਵਰਿਆਮ' ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਪੱਤਰ ਨੰਬਰ ੩-੧-੭੭ ਐਡੀਟਰਜ਼, ਮਿਤੀ ੩-੩-੭੭ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਪੰਜਾਬ ਭਰ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ ਤੇ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੈ।

ਤਤਕਰਾ

ਸੰਪਾਦਕੀ — ਡਾ. ਰਜਵੰਤ ਕੌਰ	4
ਖੂਨੀ ਵਸਾਖੀ — ਸਵ. ਪ੍ਰ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਨਜਾਣ	5
ਵਾ ਵਰੋਲਾ — ਸਵ. ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਵਰਿਆਮ	6
ਅਸੀਂ ਕਦੋਂ ਸਿੱਖਾਂਗੇ ਸੜਕ-ਸੁਚੱਜ !	
— ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ	9
ਕੇਹਾ ਕੇਸਰੀ ਰੰਗ — ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ	12
ਬੁਲੰਦ-ਇਰਾਦਾ, ਮਹੰਤ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ	
ਲਾਂਗਰੀ, ਪਮਾਲ — ਸੁਵਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ	16
ਜੱਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦਾ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਸਾਕਾ	
— ਜੀ ਆਰ ਸੇਠੀ	26
'ਤੇ ਅਖੀਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਮਿਲ ਗਿਆ !	
— ਡਾ. ਹਰਬਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਐਮ.ਡੀ.	29
ਜਲੰਧਰ ਦਾ ਕੋਹੇਨੂਰ-ਬੀ.ਆਰ.ਚੌਪੜਾ ਜੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ	
— ਭੁਪਿੰਦਰ ਉਸਤਾਦ	31
ਮਾਤਾ ਚੰਦ ਕੌਰ ਜੀ ਮਾਂ ਦਾ ਇਕ ਗੀਤ-	
— ਹਰਭਜਨ ਕੌਰ ਚਾਨਾ	35
ਪੁਰਾਤਨ ਕੀਰਤਨ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਲੋੜ	
— ਤੀਰਥ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ	36
ਵਿਸਾਖੀ — ਸੁਲੱਖਣ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰ	
ਸੋਬਲ ਮੀਡੀਆ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ 'ਚ	
ਆ ਰਿਹਾ ਪਰਿਵਰਤਨ — ਡਾ. ਤਰਸਪਾਲ ਕੌਰ	38
ਸੱਚ ਦਾ ਸੂਰਜ — ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ	40
ਮੈਂ ਬਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ : ਭੋਗ — ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ	41
ਪ੍ਰਮਾਤਮ ਦੀ ਮੌਜ ਸੀਸ ਗੰਜ 'ਚ ਸਹਿਜੇ	
ਪ੍ਰਗਟਿਆ ਖਾਲਸਾ — ਬਲਿਹਾਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ	42
ਵਰਿਆਮ — ਲਖਵਿੰਦਰ ਬਾਜਵਾ	44
ਆਧੁਨਿਕ ਦੋਹੇ — ਡਾ. ਹਰਨੇਕ ਸਿੰਘ ਕੌਮਲ	44
ਖਬਰਨਾਮਾ	45

WARYAM Current A/C No.

607201010050208

IFSC/RTGS Code :UBIN0560723

Union Bank of India Rama Mandi Jalandhar City

E-mail : jagdishsinghwarlam@gmail.com

drarajwant@gmail.com

drarajwant@waryam.com, editor@waryam.com

ਵਿਖਾਸੀ - ਵਸਾਖ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸੰਗਰਾਮ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਚਾਵਾਂ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਦਿਨ। ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਸਾਖੀ ਦਾ ਦਿਨ ਇਕ ਤਿਉਹਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਨਾਉਂਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਕਿਸਾਨ ਸਾਲ ਭਰ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਣਕ ਦੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਫਸਲ ਲਹਿਰਾਉਂਦਾ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਮਨ ਅਤੇ ਤਨ ਖਿੜ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਫਸਲ ਦੀ ਕਟਾਈ, ਛਟਾਈ, ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਵਿਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਰਖਰੂ ਹੋਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਝਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਹਰ ਸਾਲ ਵਿਖਾਸੀ ਨੂੰ ਇਕ ਮੇਲੇ ਜਾਂ ਤਿਉਹਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਨਾਉਂਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਨ ੧੬੯੯ ਈ. ਨੂੰ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵਿਸਾਖੀ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਅਰਥ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੰਜ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਜਾਇਆ ਅਤੇ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਸਾਜ ਕੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਤੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਉਪਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਸਾਖੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਖਾਸੀ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰੂਪ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖ ਵੀ ਜੁੜ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਰ ਅਜ ਤੋਂ ੧੦੦ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ੧੩ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੯੧੯ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਜਿਹੜਾ ਖੂਨੀ ਸਾਕਾ ਹੋਇਆ, ਉਸਨੇ ਵਿਸਾਖੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੀ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਸੌ ਸਾਲ ਬੀਤ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਜ ਤਕ ਲੋਕ ਇਸ ਸੋਗਮਈ ਦੁਰਘਟਨਾ ਨੂੰ ਵਿਸਾਖੀ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਹ ਉਹ ਮੰਦਭਾਗਾ ਦਿਨ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਨੇ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਭੁੰਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸੰਨ ੧੯੧੯ ਵਿੱਚ ਰੋਲਟ ਐਕਟ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦਰੋਹੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਕੇ ਕੋਈ ਵੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਭ ਉਸਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮ ਦੀ ਤੀਵਰਤਾ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਇਹ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਰੋਸ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਬੜਾ ਤਣਾਅ ਅਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਸੀ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਏਕੇ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਏਕਤਾ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਖਤਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਸਤਪਾਲ ਅਤੇ ਡਾ. ਸੈਫੁਦੀਨ ਕਿਚਲੂ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਰੋਹ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੁਜਾਹਰੇ ਕੀਤੇ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਸਾਰੇ ਵਿਦਰੋਹ ਤੇ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਗਿਰਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ।

੧੩ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੯੧੯ (ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ) ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਰਦ ਔਰਤਾਂ, ਬੱਚੇ ਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲਾ ਦਿਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ 'ਚ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਕੁਝ ਸੰਗਤਾਂ ਵੀ ਇੱਥੇ ਆਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਜਨ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਜਲਸਾ ਆਪਣੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਤੇ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਅੰਦਰ ਦਾਖਿਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਾਗ ਨੂੰ ਆਉਣ ਜਾਣ ਦਾ ਇਹੀ ਇੱਕ ਰਸਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਬੜਾ ਹੀ ਭੀੜਾ ਹੈ- ਲਗਭਗ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਫੁੱਟ ਚੌੜਾ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਉਸਨੇ ਫੌਜ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਨਿਹੱਥੇ ਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ੧੫ ਮਿੰਟ ਦਨਾਦਨ ਗੋਲੀਆਂ ਚੱਲੀਆਂ ਅਤੇ ਭੇਢ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੱਚੇ, ਬੁੱਢੇ, ਜਵਾਨ, ਮਰਦ ਔਰਤਾਂ ਸਦਾ ਦੀ ਨੀਂਦਰ ਸੌ ਗਏ। ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਬਾਗ ਵਿਚਲੇ ਖੂਹ ਵਿੱਚ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਪਰ ਉਹ ਜੀਉਂਦੇ ਜੀ ਬਾਹਰ ਨਾ ਆ ਪਾਏ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਜਖ਼ਮੀ ਵੀ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਾਕੇ ਦਾ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਵਰਨਣ ਤੁਸੀਂ ਜੀ.ਆਰ. ਸੇਠੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਛਪੇ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਹੋ ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਸਾਕੇ ਸਮੇਂ ਉੱਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ।

ਇਕੱਤਰ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦ ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ, ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਵਕਤ ਲਗਭਗ ਵੀਹ ਕੁ ਸਾਲ ਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਹਤਿਆਕਾਂਡ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਐਨਾ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਹੁੰ ਖਾਧੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਅਣਿਆਈਂ ਮੌਤੇ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਨੂੰ ਉਹ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਬਖਸ਼ਣਗੇ ਅਤੇ ਇਸ ਸਾਕੇ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਸਾਹ ਲੈਣਗੇ। ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਜਵਾਨੀ ਉਹ ਇਹੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਾਇਰ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਅਖੀਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸੰਨ ੧੯੪੧ ਈ. ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਡਾਇਰ ਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ

ਸਜਾ ਮਿਲੀ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ।

ਹੁਣ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਇੱਕ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮਾਰਕ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨੀ ਸਥਲ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਖੂਹ ਵੀ ਇੱਥੇ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਗ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵੀ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਲੋਕ ਇੱਥੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਨਤਮਸਤਕ ਹੋਣ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਹਤਿਆਕਾਂਡ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਭਾਵੇਂ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਮੁਆਫ਼ੀ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਮੰਗੀ। ਇਸ ਦਰਦਨਾਕ ਸਾਕੇ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੇਖ, ਕਵਿਤਾਵਾਂ, ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਖੇਡੇ ਗਏ ਹਨ। ਕਈ ਫਿਲਮਾਂ ਵੀ ਬਣੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਅਜ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਅੰਦਰ ਇਸ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਮਸ਼ਾਲ ਜਗਦੀ ਰਹੇ।

ਆਪਣੇ ਗੁਰੂਆਂ ਪੀਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੁਰਬਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀਆਂ ਅਸੀਂ ਬੜੇ ਚਾਅ, ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਖੂਨੀ ਸਾਕੇ ਦਾ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਰ੍ਹਾ ਮਨਾਉਣਾ ਬੜਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਸਮਝੋ ਦਿਲ ਤੇ ਪੱਥਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਸਾਦਰ ਨਮਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਰੱਬ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਖੂਨੀ ਪੰਨੇ ਨਾ ਪੜ੍ਹਾਏ।

ਰਜਵੰਤ ਕੌਰ

ਖੂਨੀ ਵਸਾਖੀ

ਸਵ. ਪ੍ਰ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਨਜਾਣ

ਜਦੋਂ ਯਾਦ ਆਉਣੀ ਸਿਰਲੱਥ ਸੁਰਿਆਂ ਦੀ,
ਤੇਰੇ ਲਈ ਓਏ ਬਿੱਲੇ ਫਟਕਾਰ ਨਿਕਲੇ।
ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਫੁੱਲ ਭੇਟਾ,
ਤੇਰੇ ਲਈ ਧਿਕਾਰ ਧਿਕਾਰ ਨਿਕਲੇ।
ਓਧਰ ਝੁਕਦੇ ਸੀਸ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ,
ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਤੈਥੋਂ ਲਲਕਾਰ ਨਿਕਲੇ।
ਤੇਰੇ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਜ਼ੁਲਮ ਜਦ ਯਾਦ ਆਉਂਦੇ,
ਹਰ ਭਾਰਤੀ ਦੀ ਹਾਹਾਕਾਰ ਨਿਕਲੇ।

ਕੋਸ਼ਸ਼ ਮਿੱਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਰਾਂ ਚਾਹੇ,
ਕਾਲੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਤੇਰੇ ਭੁੱਲਦੇ ਨਹੀਂ।
ਉੱਤੋਂ ਸਮਝੀਏ ਕਿ ਨੇੜੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹਾਂ,
ਰਸਤੇ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਕਦੇ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹਦੇ ਨਹੀਂ।

ਵਸਾਖੀ ਭਰੇ ਸਾਖੀ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਤੇਰਿਆਂ ਦੀ,
ਜਲ੍ਹਿਆ ਵਾਲੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਘਾਤ ਕੀਤਾ।
ਪੱਥਰ ਦਿਲ ਡਾਇਰ ਡਰਿਆ ਮੂਲ ਨਾਹੀ,
ਬੀਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਤ ਕੀਤਾ।

ਤੂੰ ਸੀ ਸਮਝਿਆ ਵੱਡੀ ਹੈ ਮੱਲ ਮਾਰੀ,
ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੇਦੋਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਗੋਲੀ-ਵਾਰ ਕਰਕੇ।
ਅਣਖ ਹਿੰਦੀਆਂ ਦੀ ਸੋਚੀ ਸੈਂ ਗਈ ਤੂੰ,
ਪਰ ਤੂੰ ਭੁੱਲਿਆ ਝੂਠਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ।
ਭੁੱਲੇ ਖੂਨ ਨੇ ਡੋਲੇ ਫਰਕਾਏ ਲੱਖਾਂ,
ਤੈਨੂੰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਕੌਮੀ ਪੁਕਾਰ ਕਰਕੇ।
ਤੇਰੇ ਤਗਮੇ, ਖਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਬੂਹ ਕੀਤਾ,
ਜਿਹੜੇ ਵੰਡੇ ਤੂੰ ਕਪਟੀ ਪਿਆਰ ਕਰਕੇ।

ਤੇਰੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਤਾਂ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਗਈ ਵਧਦੀ,
ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਅਗੇਰੇ ਵਧਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ।
ਅੱਗ ਲੈਣ ਆਈ ਜਿਵੇਂ ਬਣੇ ਮਾਲਕ,
ਤੂੰ ਵਪਾਰੀ ਮੈਂ ਹਾਕਮ ਕਹਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ।
ਰੋਲੀ ਜਿੰਦਾਂ ਦਲੀਪ ਤੇ ਕਈ ਰਾਜੇ,
ਤੂੰ ਭਰਾ ਤੋਂ ਭਰਾ ਮਰਵਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ।
ਦੇਵੇਂ ਫਾਂਸੀ, ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਹਿੰਦੀਆਂ ਨੂੰ,
ਭਾਂਗਾਂ ਮਾਰੇ ਤੇ ਤਰਸ ਨਾ ਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਨਾ ਸਹਾਰਿਆ ਜ਼ੁਲਮ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ,
ਤੂੰ ਸੀ ਅਣਖ ਨੂੰ ਟੁੰਬ ਜਗਾ ਦਿੱਤਾ।
ਤੇਰੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਬਦਲਾ ਲਿਆ ਤੈਥੋਂ,
ਊਧਮ ਡਾਇਰ ਨੂੰ ਨਰਕੇ ਪੁਚਾ ਦਿੱਤਾ।

ਵਾ ਵਰੋਲਾ

‘ਸਰਦਾਰ ਜੀ! ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੰਡਤ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਜ਼ਰੂਰ ਸੁਣਾਵਾਂਗੇ’

ਘਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ

ਸਵ. ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਵਰਿਆਮ ਰਵਾਇਤੀ ਥਾਂਕੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, ‘ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੇ ਮੇਰਾ ਕਿਹਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਮੋੜਿਆ, ਮੇਰੇ ਤੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਕਿਰਪਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜੇ ਸਿਰਫ਼ ਠੱਪਾ ਲੁਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਪੰਡਤ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਹੋ ਕਿ ਪੰਡਤ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕਰਵਾ ਦੇਣ। ਫੇਰ ਪਤਾ ਲੱਗੇ। ਅਸਲ ਗੱਲ ਤਾਂ ਹੈ ਇਹ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਪੰਡਤ ਜੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ’। ਤੇ ਫੇਰ ਘਈ ਸਾਹਿਬ ਭੇਦ ਭਰੀ ਮੁਸਕਾਨ ਨਾਲ ਤੇਜ਼ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਟਿਕ-ਟਕੀ ਬਣ ਕੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਵੱਲ ਦੇਖਦੇ।

ਘਈ ਸਾਹਿਬ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਨੀਮ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਗੀਤ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਕੈਡਮੀ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਲੱਗ ਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਨਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਬੰਬਈ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਅਕੈਡਮੀ ਦੇ ਉਚੇਚੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਮੰਗਵਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਸਮੇਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਕਨਸੇਆ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਕੇ ਕਿ ਉਹ ਬੰਬਈ ਦੀ ਫਿਲਮ ਲਾਈਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਉਘਾ ਕੰਮ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹਨ, ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਬੜੇ ਫਖਰ ਨਾਲ ਦੱਸਦੇ ਕਿ ਬੰਬਈ ਦੇ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲੈਣ ਨੂੰ ਤੱਤਪਰ ਰਹਿੰਦੇ। “ਫਿਲਮ ‘ਘਰਵਾਲੀ’ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਹੀ ਮੇਰੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਹੇਠ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਟਾਈਟਲ ਤੇ ਨਾਮ ਉਪਾਧਿਆ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਫਿਲਮ ‘ਛਬੀਲਾ ਭਾਕੂ’ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਵਾਲੀ ਦੀ ਟੀਊਨ ਨਿਆਰੇ ਰਾਮ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਸਾਡੇ ਲੜਕਿਆਂ ਵਿਚ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨਾ ਨਿਆਰੇ ਜੀ ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰੇ ਦੇ ਉਤਰਾਂਗ ਵਿਚ ਜੇ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬੇਹਤਰ ਰਹੇਗਾ। ਏਨੀ ਕਹਿਣ ਦੀ ਦੇਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੁਰਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ। ਕਰਨਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਰਿਆਮ

ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਐਸਾ ਪੀਸ ਆਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਟ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਬੰਦਸ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਨਵੀਂ ਜਾਨ ਪੈ ਗਈ। ਇਸੇ ਕਵਾਲੀ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸਾਰੀ ਫਿਲਮ ਹਿਟ ਹੋ ਗਈ...ਲਤਾ ਮੰਗੇਸ਼ਕਰ ਆਪਣੀ ਬੜੀ ਫ਼ੈਨ ਹੈ...ਸਹਿਗਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਚੌਰਸ ਗਰਲਜ਼ ਤੱਕ ਸਭ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਨੇ”। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ।

ਘਈ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਅਕੈਡਮੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਨ। ਮਧਰਾ ਕਦ। ਮੋਡਿਆਂ ਤੱਕ ਲੰਮੇ ਘੁੰਗਰਾਲੇ ਵਾਲਾ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਦੀਆਂ ਰਿਸ਼ਮਾਂ ਵਾਂਗ ਚਮਕਦੇ ਪੌਲੇ। ਲਖਨਊ ਦਾ ਕਢਾਈਦਾਰ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕੁੜਤਾ। ਦੁੱਧ ਚਿੱਟਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਪਜਾਮਾ। ਮੋਢਿਆਂ ਤੇ ਸਫ਼ੈਦ ਊਨੀ ਚਾਦਰ। ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉਤੇ ਮੋਟੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ। ਠਾਹਕਾ ਮਾਰ ਕੇ ਹੱਸਦੇ ਤਾਂ ਇਜ ਲੱਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਅਚਾਨਕ ਰੇਡੀਓ ਦੀ ਵਾਲਯੂਮ ਫੁਲ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿਗਰਟ ਫਸਾ ਕੇ ਕਸ਼ ਲਗਾਉਂਦੇ ਤਾਂ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਾ ਰਹਿੰਦੀ ਕਿ ਉਹ ਐਕਟਰਾਂ ਦੀ ਨਗਰੀ ‘ਚੋਂ ਆਏ ਸਨ।

ਘਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਕੈਡਮੀ ਪੂਰੇ ਦਬਦਬੇ ਨਾਲ ਜੁਆਇਨ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਦੀ ਧਾਂਕ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਟਾਫ਼ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਲੀ ਸੁਆਗਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸਭ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਜੋ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਨਵੇਂ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਆਮਦ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਘਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਜੇ ਸ਼ੁਭ ਮਾਹੌਲ ਨਾ-ਸਾਜ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅੱਗੇ ਹੀ ਅੱਗੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਿੱਧੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਵਿਚ ਖੁਲਾ ਮਾਹੌਲ ਹੁੰਦਾ। ਭਾਸ਼ਣ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆਂ ਕਰਦੇ। ਇਹ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਮਾਲ ਸੀ ਕਿ ਪੀਰਡਾਂ ਦੇ ਪੀਰਡ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ ਪਰ ਨਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬੋਲਣੋਂ ਬਕਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਸਬਰ ਟੁੱਟਦਾ। ਗੱਲ ਘਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੋਂ ਫੇਰ ਪੰਡਤ ਜੀ ਤੇ ਆਉਂਦੀ ਤੇ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ “ਪੰਡਤ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਜ਼ਰੂਰ ਸੁਣਾਵਾਂਗੇ”। ਤੇ ਤੁਹਾਡਾ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ? ‘ਉਹ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਸੁਣਾਵਾਂਗਾ’- ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਅਧਿਆਪਕ ਜੇ ਕਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੌਜੂ ਕਸਦੇ

ਜ਼ਰਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਖੁਲ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਘੋਸ਼ਨਾ ਕਰਕੇ ਕਿ 'ਯੂ ਨੋ ਆਈ ਐਮ ਮਿਯੂਜ਼ੀਸ਼ਨ ਐਂਡ ਪਾਲੀਟੀਸ਼ਨ ਆਲਸੋ' ਬਿਲਕੁਲ ਚੁਪ ਕਰਾ ਦਿੰਦੇ।

ਇਕ ਦਿਨ ਅਕੈਡਮੀ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਖਬਰ ਮਿਲ ਗਈ ਕਿ ਘਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਅੱਜ ਲੋਕਲ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੈ। ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਅਕੈਡਮੀ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ-ਰੂਮ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਸਟਾਫ ਨਾਲ ਖਚਾ-ਖਚ ਭਰ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਨ ਦੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਚੇਹਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਸੀ।

ਅਨਾਊਂਸਮੈਂਟ ਹੋਈ। ਘਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿਤਾਰ ਚੁਕੀ, ਪੂੰਝੀ ਤੇ ਸੁਰ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਪੰਜ ਮਿੰਟ, ਦਸ ਮਿੰਟ, ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ, ਪੌਣਾ ਘੰਟਾ ਬੀਤ ਗਿਆ ਪਰ ਸਿਤਾਰ ਕੁਝ ਅਜੇਹੀ ਅਖੜ ਸੀ ਕਿ ਘਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੂਖਮ ਸਮਝ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਰ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਘਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਕੁੰਡੀਆਂ ਮਰੋੜ ਮਰਾੜ ਕੇ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਸੁਰ ਕਰ ਹੀ ਲਿਆ ਜਾਪਿਆ ਤਾਂ ਕੜਕ ਕੇ ਇਕ ਸ਼ਗਿਰਦ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ "ਜਾਓ ਦਸ ਨੰਬਰ ਕੀ ਸਿਤਾਰ ਲਾਓ..."

ਇਕ ਵਾਰ ਅਕੈਡਮੀ ਵਲੋਂ ਰੰਗ ਭਵਨ ਦੀ ਸਟੇਜ ਤੇ ਇਕ ਖਾਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਘਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਰੀਹਰਸਲ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੇ ਗੀਤ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਘਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ ਨਾਲ ਘੋਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

"ਡਾਂਡਡਾਂ ਡਾਂਡਡਾਂ ਡਾਂ ਡਾਂ

ਬੋਲੋ ਬੋਲੋ ਬੋਲੀ ਭੀ

ਹਾਂ! ਡਾਂਡਡਾਂ ਡਾਂਡਡਾਂ ਡਾਂ ਡਾਂ

ਹਮ ਨੌਜਵਾਨ ਦੇਸ਼ ਕੇ

ਉਹੋ ਅਰੇ ਐਸੇ ਨਹੀਂ ਜੈਸੇ ਮੈਂ ਟੀਊਨ ਨਿਕਾਲਤਾ ਹੂੰ

ਡਾਂਡਡਾਂ ਡਾਂਡਡਾਂ ਡਾਂ ਡਾਂ

ਹਮ ਨੌਜਵਾਨ ਦੇਸ਼ ਕੇ

ਅਰੇ ਫਿਰ ਗਲਤੀ ਕਰਤੇ ਹੋ ਕਾਪੀ ਕੋ ਦੇਖ ਕਰ

ਠੀਕ ਸਵਰ ਲਗਾਓ ਜੈਸੇ ਮੈਂ ਟੀਊਨ ਨਿਕਾਲਤਾ ਹੂੰ

ਡਾਂਡਡਾਂ ਡਾਂਡਡਾਂ ਡਾਂ ਡਾਂ"

'ਸਰ! ਕਾਪੀ ਪਰ ਤੋਂ ਨੋਟੇਸ਼ਨ ਐਸੇ ਹੈ

ਕੈਸੇ ਹੈ? ਲਾਓ ਦਿਖਾਓ!

ਹਾਂ! ਠੀਕ ਹੋ ਐਸੇ ਹੀ ਗਾਓ ਡਾਂਡਡਾਂ ਡਾਂਡਡਾਂ ਡਾਂ ਡਾਂ

ਹਮ ਨੌਜਵਾਨ ਦੇਸ਼ ਕੇ

ਅਰੇ ਕਿਆ ਕਰਤੇ ਹੋ ਫਿਰ ਵੋਹੀ ਗਲਤੀ ਐਸੇ ਨਹੀਂ

ਐਸੇ...

ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ ਰੀਹਰਸਲ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ। ਘਈ ਸਾਹਿਬ ਕਾਪੀ ਪੜ੍ਹਨ ਵੇਲੇ ਐਨਕ ਲਾ ਲੈਣ ਡਾਂਡਡਾਂ ਵੇਲੇ ਲਾਹ ਕੇ ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ ਤੇ ਰੱਖ ਲੈਣ। ਪਸੀਨੇ ਪਸੀਨਾ ਹੋਏ ਕਮਰੇ ਨੂੰ ਵਖਤ ਪਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਰੀਹਰਸਲ ਦਾ ਆਨੰਦ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਮਾਣਿਆ।

ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਮਜ਼ਾਕ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਆਮ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ। "ਘਈ ਸਾਹਿਬ ਹੋਟਲ ਤੋਂ ਲਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਫੋਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਅੱਜ ਘਈ ਸਾਹਿਬ ਆਹ ਕਿਹਾ ਅੱਜ ਉਹ।" ਘਈ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ੁਗਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਦੇ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਲੋਕ ਵੇਹਲਾ ਸਮਾਂ ਟਪਾਉਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਛੇੜ ਕੇ ਪੰਡਤ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ। ਘਈ ਸਾਹਿਬ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੇ: "ਪੰਡਤ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਵੱਸ਼ ਸੁਣਾਵਾਂਗੇ"

ਅਤੇ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਪੰਡਤ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰ ਕੇ ਸਭ ਮੁਖਾਲਫਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠੋਂ ਮਿੱਟੀ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਇਸ ਵੱਡੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਤੇ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੂੰ ਬੁਕ ਕਰ ਆਏ ਸਨ। ਪੰਡਤ ਜੀ ਅੱਜ ਕੱਲ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਘਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਬੇਨਤੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ ਸੀ।

ਘਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਚੜ੍ਹ ਮਚੀ ਹੋਈ ਸੀ। "ਵੇਖਿਆ ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਮਖੋਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਕਨਵੀਨਰ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਾਹਾਂਗਾ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਥਾਂ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਏਹਨਾਂ ਮੇਰੇ ਤਰਲੇ ਕਰਨੇ ਹਨ ਤੇ ਮੈਂ ਕਹਿਣੈ ਕਿ ਹੁਣ ਕੋਈ ਸੀਟ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਇੰਜ ਕਰਦੇ ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਡੀਂਗਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ। ਘਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਐਲਾਨ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਜਗਤ ਵਿਚ ਝਰਨਾਹਟ ਛੇੜ ਦਿੱਤੀ। ਕਮੇਟੀਆਂ ਬਣ ਗਈਆਂ ਤੇ ਸੌ ਪੰਜਾਹ, ਪੱਚੀ ਰੁਪੈ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜ ਰੁਪੈ ਦੀਆਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਟਿਕਟਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਿਨਮਿਆਂ, ਹੋਟਲਾਂ ਵਿਚ ਧੜਾ ਧੜ ਵਿਕਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਆਦਮ ਕੱਦ ਪੋਸਟਰਾਂ, ਅਖਬਾਰਾਂ ਰਸਾਲਿਆਂ, ਮਾਟੋਆਂ ਅਤੇ ਕੰਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਰੇਡੀਓ ਤੇ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਨਾਮਵਰ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਪ੍ਰੋ. ਘਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਦਮ ਨਾਲ ਇਸ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਤਾਰ ਵਾਦਕ ਸੰਗੀਤ ਮਾਰਤੰਡ ਪਦਮ ਭੂਸ਼ਣ ਪੰਡਤ ਗੌਰੀ ਸ਼ੰਕਰ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤਬਲੇ ਤੇ ਸੰਗਤ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਨਾਮਵਰ ਤਬਲਾ ਵਾਦਕ ਤਾਲ ਸਮਰਾਟ ਉਸਤਾਦ ਗੁਲਾਮ ਖਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਪੰਡਤ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨੀ 'ਚੋਂ

ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਘਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੁਰਸਾਰਥ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੰਡਤ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜੀਵੀਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਬੁਕਸਟਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸਭ ਵਿਕ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਆਟੋ ਗਰਾਫ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਬੜੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਉਡੀਕ ਰਹੇ ਸਨ।, ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਅਮੀਰ ਤਬਕੇ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਅਗਲਿਆਂ ਸੌਫਿਆਂ ਦੀਆਂ ਟਿਕਟਾਂ ਲੈਣ ਲਈ ਦੌੜ ਭੱਜ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰੈਸ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਘਈ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਪੰਡਤ ਜੀ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੈਸ ਵਾਲਿਆਂ ਵਲੋਂ ਪੰਡਤ ਜੀ ਨਾਲ ਇੰਟਰਵਿਯੂ ਵਾਸਤੇ ਘਈ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਵਕਤ ਤਹਿ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਟਿਕਟਾਂ ਤੇ ਪਾਸਾਂ ਦੀ ਤਲਬਗਾਰਾਂ ਦੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਤੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਘਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆ ਰਹੇ ਸਨ।

ਉਡੀਕ ਦੇ ਦਿਨ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਪੰਡਤ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਗਰੀਨ ਹਾਲ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਘਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਘਾਲਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਫਲ ਲੱਗਣਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਭਾਪਤੀ ਜੀ, ਮੁਖ ਪਰਾਹੁਣੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈਆਂ ਨੇ ਘਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ ਦੇ ਪੁਲ ਬੰਨਣੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਰੀਪੋਰਟ ਕੱਲ ਸਵੇਰ ਦੀਆਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਉਣੀ ਸੀ। ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੇ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਅਪੜਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਭ ਅਫਸਰਾਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਘਈ ਸਾਹਿਬ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਨ। ਉਹ ਅੱਜ ਦੇ ਹੀਰੋ ਸਨ।

ਮਸਾਂ ਮਸਾਂ ਦਿਨ ਲੰਘਾ ਕੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਟੈਕਸੀ ਲੈ ਕੇ ਗਰੀਨ ਹਾਲ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਏ ਪਰ ਟਰੈਫਿਕ ਜਾਮ ਨੇ ਐਸੀ ਭਸ਼ੂੜੀ ਪਾਈ ਕਿ ਪੂਰਾ ਇਕ ਘੰਟਾ ਅਸੀਂ ਲੇਟ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਅਧੂਰਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸੁਨਣ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਜੋਂ ਹੀ ਘਬਰਾ ਰਹੇ ਸਾਂ।

ਅੰਤ ਅਸੀਂ ਗਰੀਨ ਹਾਲ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਅੱਗੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਬੇ ਪਨਾਹ ਹਜ਼ੂਮ ਵੇਖ ਕੇ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਲਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਜੇ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ ਵੀ ਹੋਏ ਕਿ ਪੰਡਤ ਜੀ ਦੇ ਸੁਆਗਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਵਕਤ ਸਿਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਾਂਗੇ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਹਾਲ ਦੇ ਕੋਲ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਲੋਕ ਟੋਲੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਖੁਸਰ ਫੁਸਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਾਕਫਕਾਰਾਂ ਦੀ ਟੋਲੀ ਨੂੰ ਫਤਿਹ ਬੁਲਾ ਕੇ ਆਪ ਸੁਆਲ ਪੁੱਛਿਆ।

ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਜੇ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ?

ਨਹੀਂ!

ਪੰਡਤ ਜੀ ਨਹੀਂ ਆਏ?

ਨਹੀਂ!

ਘਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ?

ਥਾਨੇ।

ਸਾਡੇ ਤਾਂ ਖਾਨਿਓਂ ਗਈ। ਗਲ ਪੁਛੀ। ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪੰਡਤ ਜੀ ਦੀ ਤਾਰ ਆਈ ਸੀ ਕਿ ਐਡਵਾਂਸ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜਾ। ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਘਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਐਡਵਾਂਸ ਘਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਘਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਮੇਟੀ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀ। ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਏਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਪਰ ਸਭ ਚੁਪ ਰਹੇ। ਅੱਜ ਸਵੇਰੇ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਤੇ ਸੁਆਗਤ ਕਰਤਿਆਂ ਦੀ ਤਗੜੀ ਭੀੜ ਗਈ, ਪਰ ਪੰਡਤ ਜੀ ਨਾ ਆਏ। ਘਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਚਾਰਟਡ ਪਲੇਨ ਤੇ ਆ ਰਹੇ ਨੇ ਉਹ ਪਲੇਨ ਹੀ ਨਾ ਆਇਆ, ਫੇਰ ਘਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਟੈਕਸੀ ਤੇ ਆ ਰਹੇ ਨੇ, ਟੈਕਸੀ ਅਜੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਪੜੀ। ਹੁਣ ਸਟੇਜ ਤੇ ਘਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਲਟਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਲੈਕਚਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਉਹਨਾਂ ਘਈ ਸਾਹਿਬ ਵਿਰੁੱਧ ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੂੰ ਤਾਰਾਂ ਭੇਜੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਤੇ ਹੰਗਾਮਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਹ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪਹਿਲਵਾਨਾਂ ਦੇ ਦੰਗਲ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਹੁੰਦਾ-ਪਰ ਪੁਲਿਸ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਥਾਨੇ ਲੈ ਗਈ।

ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਾਯੂਸੀ ਅਤੇ ਅਫਸੋਸ ਹੋਇਆ, ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਕਹੇ ਕਿ ਚਲੋ ਥਾਨੇ ਚਲੀਏ ਪਤਾ ਲਿਆਉਣ।

ਮੈਂ ਸਾਫ਼ ਜੁਆਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਕ ਪਤਵੰਤਾ ਸੱਜਨ ਜਿਸਦੀ ਏਡੀ ਪਬਲਿਸਿਟੀ ਹੋਈ, ਏਡਾ ਵਧੀਆ ਬੰਦਾ, ਹੁਣ ਥਾਨੇ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਹਾਲ ਵਿਚ ਨਮੋਸ਼ੀ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਾਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੇਗਾ-ਪਰ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਮੈਨੂੰ ਡਰਦੇ ਡਰਦੇ ਨੂੰ ਵੀ ਥਾਨੇ ਅੰਦਰ ਲੈ ਗਏ।

ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਘਈ ਸਾਹਿਬ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੜੀ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਬੈਠੇ ਹਨ, ਠਾਣੇਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੇ ਹਨ ਤੇ ਦੋ ਕੁ ਸਿਪਾਹੀ ਹੋਰ। ਘਈ ਸਾਹਿਬ ਬੜੇ ਮੂਡ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਠ ਕੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾਇਆ, ਆਓ ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਬੈਠੋ। ਫੇਰ ਸਾਡਾ ਤੁਆਰਫ਼ ਕਰਾਇਆ, ਜੀ ਇਹ ਬੜੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹਨ-ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿਤੇ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾ ਥਾਨੇ ਵਾਲੇ ਬਿਠਾ ਲੈਣ-ਪਰ ਘਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਾ ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਬੋਲਣ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ। ਉਹ ਭਾਸ਼ਣ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

“ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੰਡਤ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਜ਼ਰੂਰ ਸੁਣਾਵਾਂਗੇ।”

***

ਅਸੀਂ ਕਦੋਂ ਸਿੱਖਾਂਗੇ ਸੜਕ-ਸੁਚੱਜ !

(ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ)

- ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ

ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਕਦਮ ਰਖਦਿਆਂ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੈ ਸੀ ਕਿ ਪੈਰ-ਪੈਰ ਉਤੇ ਦੇਸ ਚੇਤੇ ਆਵੇਗਾ। ਕਿਸੇ ਹੋਰਵੇ ਜਾਂ ਉਦਾਸੀ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ, ਦੋਵਾਂ ਰਹਿਤਲਾਂ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਤੁਲਨਾ ਕਾਰਨ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਅਮਰੀਕੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ, ਨਾਗਰਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਸਮਾਜਕ ਬਣਤਰ ਦਾ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਤੱਥ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣਾ ਸੀ, ਉਸੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਨੇ ਚੇਤੇ ਆਉਣਾ ਹੀ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ-ਮੰਡਲ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਸਕੋ ਦੇ ਸੰਸਾਰ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬੋਲਸ਼ੇਵੀ ਥੀਏਟਰ ਦਾ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਦੇਖਣ-ਸਮਝਣ ਲਈ ਵੀ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਪਰਦਿਆਂ ਉਤੇ ਪੈ ਗਈ ਅਤੇ ਕੱਪੜਾ ਫੜ ਕੇ, ਦੇਖ ਕੇ, ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ, "ਬੱਲੇ, ਬੱਲੇ, ਕਿੰਨਾ ਕਮਾਲ ਦਾ ਕੱਪੜਾ ਹੈ।" ਨਾਲ ਦਿਆਂ ਨੇ ਉਹਦੀ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਵਿਕ ਗੱਲ ਚੁੱਕ ਕੇ ਮਖੌਲ ਬਣਾ ਲਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਬਾਕੀ ਲੋਕ ਬੋਲਸ਼ੇਵੀ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਪੱਖ ਦੇਖਣ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹ ਪਰਦਿਆਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕੁਛ ਪਾਠਕ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਸੋਚਣ। ਕਹਿਣ, ਭੁੱਲਰ ਅਮਰੀਕਾ ਜਾ ਕੇ ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਆਵਾਜਾਈ, ਆਦਿ ਹੀ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੀ ਏਨਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਲਿਖੇ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਨਾਲੇ, ਸ਼ਾਇਦ, ਇਹ ਛੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਵੱਡੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ !

ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਨਿਵਾਸ ੨੫ ਮੀਲ ਸੀ। ਸੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਥੇ ਸੜਕਾਂ ਉਤੇ ਕੋਈ ਹਾਰਨ ਨਹੀਂ ਵਜਾਉਂਦਾ, ਕਾਰ ਵਿਚੋਂ ਕੁਛ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸੁਟਦਾ, ਲਾਲ ਬੱਤੀ ਤੋਂ ਛਾਲ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦਾ ਅਤੇ ਯਾਤਰਾ-ਨੇਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਜਾਣਦਿਆਂ ਵੀ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਠੀਕ ਹੀ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਮਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ, ਸਚ ਤਾਂ ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ ਮੰਨਾਂਗੇ।

ਦੇਗੇ ਵਿਚੋਂ ਦਾਣਾ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਹੱਥ ਓਦੋਂ ਹੀ ਆ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਹਵਾਈ-ਅੱਡੇ ਦੇ ਨਿਕਾਸ-ਦੁਆਰ ਅੱਗੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀ, ਚੌੜੀ

ਸੜਕ ਉਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਵਾਲੇ ਬੇਦਬੇ ਭੀੜ-ਭੜੱਕੇ, ਰੋਲੇ-ਰੱਪੇ ਅਤੇ ਘੜਮੱਸ ਦੇ ਉਲਟ ਕੇਵਲ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਕਾਰਾਂ ਦੇਖੀਆਂ। ਉਹ ਵੀ ਉਥੇ ਰੁਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਹੀਆਂ, ਉਡੀਕ ਰਹੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਤੁਰਦੀਆਂ ਬਣਦੀਆਂ ਸਨ। ਜੇ ਕਾਰ ਆ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਯਾਤਰੀ ਅੰਦਰੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਅਜੇ ਖਲੋਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਜਾਓ, ਕਾਰ ਨੂੰ ਪਾਰਕਿੰਗ ਵਿਚ ਲਾਓ ਜਾਂ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਹੋਰ ਚੱਕਰ ਲੁਆ ਕੇ ਆਓ।

ਸਾਰੇ ਰਾਹ ਕਾਰਾਂ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਲੇਨ ਵਿਚ, ਹਾਰਨ ਸਮੇਤ ਕਿਸੇ ਰੋਲੇ-ਰੱਪੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅੱਗੇ ਵਾਲੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਕਾਹਲੇ ਪਏ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਚਲਦੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ। ਲਾਲ ਬੱਤੀ ਉਤੇ ਰੁਕੀਆਂ ਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਕੇ ਹਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਜਾ ਰਿਹਾ। ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਗਲੀ ਕਾਰ ਲਾਲ ਬੱਤੀ ਕਾਰਨ ਰੁਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨੇ ਹਰੀ ਬੱਤੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਆਪੇ ਹੀ ਤੁਰ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਆਖਰ ਉਹ ਵੀ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਕਿਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਹੀ ਘਰੋਂ ਤੁਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਤਾਂ ਲਾਲ ਬੱਤੀ ਕੋਲ ਖਲੋਤੀ ਅਗਲੀ ਕਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਸਭ ਕਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਲਗਾਤਾਰ ਹਾਰਨ ਵਜਾਉਣਾ ਆਪਣਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਵੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੱਕ ਵੀ। ਹਾਰਨ ਨੂੰ ਉਥੇ, ਆਪਣੇ ਵਾਂਗ, ਅੱਗੇ ਵਾਲੇ ਲਈ ਗਾਲ਼ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਹਾਰਨ ਕਿਸੇ ਸੰਕਟ ਦਾ ਜਾਂ ਮਦਦ ਦੀ ਲੋੜ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਲੋਕ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਲੇਨ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੜਕ ਲਈ ਨਿਸਚਿਤ ਰਫ਼ਤਾਰ ਉਤੇ ਕੀੜੀਆਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਵਾਂਗ ਅਮਨ-ਚੈਨ ਨਾਲ ਕਾਰਾਂ ਚਲਾਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਜਿਸ ਸੜਕ ਉਤੇ ਲੇਨਾਂ ਬਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪਾਲਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਸੜਕ ਉਤੇ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਿਸਚਿਤ ਹੈ, ਉਹਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਇਥੇ ਆਪਣੀ ਲੇਨ ਵਿਚ ਨਿਸਚਿਤ ਰਫ਼ਤਾਰ ਉਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ, ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਕਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਨ ਲਈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੌੜੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਗਾਲ਼ਾਂ ਕਢਦੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸਜਿਉਂ-ਖੱਬਿਉਂ ਪੀਂ-ਪੀਂ ਕਰਦੇ ਲੰਘਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਮਰੀਕੀ ਆਵਾਜਾਈ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਮੇਰੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਸ਼ਾਇਦ ਸੰਭਵ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ

ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਦੇ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਦੌਰਾਨ ਸੈਂਕੜੇ ਮੀਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੀਲ ਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਘੁੰਮੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਸੀਂ ਕਦੀ ਹਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ।

ਮਗਰੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੀਲ ਰਾਹ ਕੇ ਅਸੀਂ ਸ਼ਹਿਰ, ਜੰਗਲ, ਕਲਾਭਵਨ, ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ, ਗ਼ਦਰੀ ਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ, ਫ਼ਾਰਮ, ਪਹਾੜ, ਸਮੁੰਦਰ, ਥਲ, ਆਦਿ ਤਾਂ ਦੇਖੇ ਹੀ, ਸੜਕੀ ਨੇਮਾਂ ਅਤੇ ਆਵਾਜਾਈ ਨੂੰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਇਕ ਆਗੂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਲੋਕ ਰੇਲ ਦੀ ਟਿਕਟ ਲੈਣ ਲਈ ਕਤਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇਸ ਛੱਡ ਜਾਣਗੇ। ਭਾਵ ਉਹਦਾ ਇਹੋ ਸੀ ਕਿ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਮਨੋਂ ਅਪਣਾ ਚੁੱਕੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਕੋਈ ਗ਼ੁਲਾਮ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ। ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਦੀ ਨਿਯਮਤ ਅਤੇ ਸਵਾਹਰੀ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਜਿਸ ਦਿਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਸੜਕ ਸੁਚੱਜ ਆ ਗਿਆ, ਇਹਨੂੰ ਸਮਾਜਕ-ਆਰਥਕ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਸਿਖਰਲੇ ਡੰਡੇ ਉਤੇ ਪੁੱਜਣੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਰੋਕ ਸਕਦਾ।

ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹੋਰ ਸਭ ਖੇਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਲੋਕ ਸੜਕ ਦੇ ਨੇਮ ਤੋੜਨ ਨੂੰ, ਲਾਲ-ਬੱਤੀ ਉਲੰਘਣ ਨੂੰ, ਅੰਨ੍ਹੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਉਤੇ ਚੱਲਣ ਨੂੰ, ਸੱਜੇ-ਖੱਬੇ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਨ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਨੇਮ-ਕਾਨੂੰਨ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਡਰਪੋਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੋੜਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਦਲੇਰ। ਸਾਡੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ, ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਵੱਡੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਔਲਾਦਾਂ ਦੇ ਆਪਣਾ ਵਡੱਪਣ ਦਿਖਾਉਣ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਆਮ ਢੰਗ ਟਰੈਫਿਕ ਨੇਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਜਰਨੈਲੀ ਸੜਕਾਂ ਉਤੇ ਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਹਿਣ ਅਜਿਹਾ ਸਵਾਹਰਾ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਕਾਰ ਸੜਕ ਦੇ ਬਾਹਰ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰ ਲਵੋ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਗਸ਼ਤੀ ਪੁਲਿਸ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮਦਦ ਦਾ ਤਲਬਗਾਰ ਸਮਝ ਕੇ ਮਿੰਟਾਂ-ਸਕਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਆ ਰੁਕੇ।

ਲੇਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਲਕੀਰ ਕੇਵਲ ਲਕੀਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਕੰਧੋਲੀ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਉਤੋਂ ਦੀ ਲੰਘਣਾ ਭਾਰੀ ਜੁਰਮਾਨਾ ਸਹੇੜਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਇਸ ਲਕੀਰ ਵਿਚ ਟੱਕ ਲੱਗ ਜਾਣ, ਉਥੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸਿਉਂ ਲੇਨ ਬਦਲੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਂ ਇਹ ਲਕੀਰ ਦੁਹਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ - ਇਕ ਸਾਬਤ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਟੋਕਾਂ ਵਾਲੀ; ਉਥੇ ਕੇਵਲ ਸਾਬਤ ਲਕੀਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਲੰਘਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਟਰੋਲ

ਦੀ ਬੱਚਤ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਉਤੇ ਇਕ ਕਾਰਪੂਲ ਲੇਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਵਾਰੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕਾਰਾਂ ਹੀ ਚੱਲ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਾਰਾਂ ਦੁਜੀਆਂ ਲੇਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਫ਼ਰ ਸੌਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਥੇ ਲੋਕ ਇਕੱਲੇ-ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਕਾਰਾ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਵੱਡੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੇਨਾਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਉਤੇ ਸੜਕ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਖੁਰਦਰੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਉਤੇ ਪਹੀਆ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਸਾਧਾਰਨ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਘਿਸਰਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਚਾਲਕ ਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਟਰੱਕ ਵਾਲੇ ਭਾਈ ਸਾਡੇ ਇਥੋਂ ਵਾਲੇ ਭਾਈਆਂ ਦੇ ਉਲਟ ਆਪਣੀ ਲੇਨ ਵਿਚ ਤੁਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਟਰੱਕ ਵੱਡਾ ਲੱਦ ਲੱਦਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਲੰਮਾਈ ਜਾਂ ਚੌੜਾਈ ਦੇ ਪੱਖ ਆਮ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਥਾਂ ਘੇਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਇਕ-ਇਕ ਕਾਰ ਦਾ ਚੱਲਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਕਿ ਵਡ-ਆਕਾਰੀ ਟਰੱਕ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਟਰੱਕ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਟਰੱਕ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਤੂੜੀ ਜਾਂ ਕਪਾਹ ਨਾਲ ਆਫ਼ਰੇ ਹੋਏ ਟਰੱਕਾਂ ਵਾਲੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਉਥੇ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਟਰੱਕ ਦੇ ਮਾਲ ਦਾ ਭਾਰ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਜੇ ਕੁਛ ਕਿਲੋ ਵੀ ਵੱਧ ਹੋਣ, ਉਹ ਕੱਢਣੇ-ਸੁੱਟਣੇ ਹੀ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਲ ਪਰਤਦਿਆਂ ਅਸੀਂ 'ਕੈਸਾ ਡੀ ਫਰੂਟਾ' ਨਾਂ ਦੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਪਸਾਰੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦੋ ਸੜਕਾਂ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲੰਮੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਦੇਖੀਆਂ। ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ ਕਿ ਉਥੇ ਵੀ ਕੋਈ ਕਾਹਲ, ਕੋਈ ਅਫ਼ੜਾ-ਤਫ਼ੜੀ, ਕੋਈ ਬੇਚੈਨੀ, ਕੋਈ ਫਸ-ਫਸਾਈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਪਾਂ-ਪਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲਾਲ ਬੱਤੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੀ ਟਿਮਕਣ ਦੇ ਭਾਵ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਕਾਰ ਇਕ ਸੜਕ ਤੋਂ ਅਤੇ ਫੇਰ ਇਕ ਕਾਰ ਦੂਜੀ ਸੜਕ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ।

ਕਈ ਥਾਂ ਸੜਕਾਂ ਉਤੋਂ ਦੀ ਵਿਰਲੇ-ਟਾਂਵੇਂ ਰਾਹੀਆਂ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ਲੰਘਦੇ ਹਨ। ਵਸੋਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਵੀ ਸੜਕਾਂ ਨੂੰ ਪਗਡੰਡੀਆਂ ਪਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਛੋਟੇ ਰਾਹਾਂ ਅਤੇ ਪਗਡੰਡੀਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੇ ਚੁਰਸਤਿਆਂ ਉਤੇ ਲਾਲ ਬੱਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਉਥੇ ਕੇਵਲ ਵੱਡੀ, ਵਗਦੀ ਸੜਕ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰਨ ਲਈ 'ਸਟਾਪ' ਦਾ ਫੱਟਾ ਲਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁੰਨੀਆਂ ਥਾਂਵਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਮੈਂ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਕੋਈ ਕਾਰ ਵਾਲਾ ਉਸ ਫੱਟੇ ਦੀ

ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਉਸੇ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਲੰਘ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਹਰ ਕੋਈ ਪੈਰ ਮਲ ਕੇ, ਸੱਜੇ-ਖੱਬੇ ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ ਕਾਰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦਾ ਸੀ।

ਜੰਗਲੀ ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਹਿਰਨ ਆਦਿ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹੇਠ ਮੀਲਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਕੜਾ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ 'ਅੱਗੇ ਐਨੇ ਮੀਲ ਸੜਕ ਉਤੇ ਕੋਈ ਜਾਨਵਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।' ਸੜਕ ਦੇ ਉਸ ਟੋਟੇ ਉਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਤੋਰਦਾ। ਇਥੇ ਆਪਣੇ ਬੇਲੀ ਤਾਂ ਕਹਿਣ, ਚੰਗਾ ਹੈ, ਜੇ ਕੋਈ ਜਾਨਵਰ ਕਾਰ ਹੇਠ ਆ ਜਾਵੇ, ਕਾਰ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਲਵਾਂਗੇ।

ਇਕ ਗੱਲ ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਸੀ ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਲਾਂਘਿਆਂ ਉਤੇ ਪੈਦਲ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਇਹ ਆਦਤ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਪੈਦਲਾਂ ਲਈ ਹਰੀ ਬੱਤੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਵੀ ਸੱਜੇ-ਖੱਬੇ ਦੇਖਦਿਆਂ ਬਚਦੇ-ਬਚਾਉਂਦੇ ਲੰਘਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੋ ਅਤੇ ਸੜਕ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਕਰੋ। ਕੀ ਪਤਾ ਕੋਈ ਕਾਹਲਾ ਕਾਰ ਵਾਲਾ ਲਾਲ ਬੱਤੀ ਉਲੰਘਦਿਆਂ ਤੁਹਾਡੇ ਅੱਗੇ ਜਾਂ ਪਿੱਛੇ ਦੀ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਫੋਟ ਲੱਗਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਰ ਨੂੰ ਫੁਰਰ ਲੰਘਾ ਕੇ ਲੈ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਫੋਟ ਮਾਰ ਹੀ ਜਾਵੇ। ਉਥੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਰੀ ਬੱਤੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸੱਜੇ-ਖੱਬੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦਾ ਰੁਕਣਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਹੈਰਾਨੀ ਪੈਦਲ ਯਾਤਰੀਆਂ ਲਈ ਬਣੇ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ-ਬੱਤੀਏ ਲਾਂਘਿਆਂ ਉਤੇ ਹੁੰਦੀ। ਸੁਥਾ-ਸਵੇਰੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਅੱਗੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੀ ਸੜਕ ਕੰਢੇ ਫੁੱਟਪਾਥ ਉੱਤੇ ਸੈਰ ਲਈ ਤੁਰਦਾ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਪਾਟਦੀਆਂ ਦੋ ਛੋਟੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਬੱਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਲਾਂਘੇ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਨ। ਫੁੱਟ-ਪਾਥ ਉੱਤੇ ਲਾਂਘੇ ਉਤੇ ਪੈਰ ਰੱਖੇ ਸਹੀ, ਲਾਂਘੇ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਕਾਰਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੌਲੀ ਹੋਈਆਂ ਕਾਰਾਂ ਥਾਂਥੇ ਰੁਕੀਆਂ ਸਮਝੋ। ਕਈ ਵਾਰ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ-ਦੋ ਪੈਰ ਹੀ ਅੱਗੇ ਰੱਖੇ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਕਾਰ ਦੇਖ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਜਾਂਦਾ। ਹਰ ਅਜਿਹੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਕਾਰ ਵਾਲਾ ਸੱਜਣ ਚੱਲਣ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਹਲ ਦਿਖਾਏ ਬਿਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸੜਕ ਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ। ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਚਾਰ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹਨੇ ਲੰਘਣ ਜੋਗੀ ਥਾਂ ਹੋਈ ਦੇਖ ਕੇ ਸ਼ੁੱਧ ਕਰਦੀ ਕਾਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹਵਾ ਮਾਰਦੀ ਲੰਘਾ ਲਈ ਹੋਵੇ। ਪੈਦਲ ਯਾਤਰੀ ਨੂੰ ਸੁਰਖਿਅਤ ਦੂਰੀ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜਿਆ ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ ਕਾਰ ਅੱਗੇ ਤੋਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਬੱਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪੈਦਲਾਂ ਦੇ ਲੰਘਣ ਦਾ ਉਚੇਚਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਬਟਨ

ਨੂੰ ਦੱਬ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲੰਘਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੱਸ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਲੰਘਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਹ ਦੇਣ ਲਈ ਰੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਗੈਸ ਸਟੇਸ਼ਨ (ਪਟਰੋਲ ਪੰਪ) ਅਤੇ ਰੈਸਟ ਏਰੀਏ ਦੀ ਦੂਰੀ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਸੜਕ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਕੁਛ-ਕੁਛ ਮੀਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਪੱਕੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੈਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੀ ਖਰੀਦ ਸਕਦੇ ਹੋ ਅਤੇ ਹੌਲੇ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਰੈਸਟ-ਏਰੀਏ ਤਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਕੇਵਲ ਇਹਨਾਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹਨ।

ਇਕ ਵਧੀਆ ਗੱਲ ਇੰਜਣ ਵਾਲੀ ਰੋੜ੍ਹੀ ਉਤੇ ਲੱਗਿਆ ਅਜਿਹਾ ਫੱਟਾ ਹੈ ਜਿਸ ਉਤੇ ਜਗਦੇ ਬੁਝਦੇ ਮੋਟੇ ਇਲੈਕਟਰਾਨਿਕ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁਛ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੋੜ੍ਹੀ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਲੋੜ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਲਿਜਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਫੱਟਿਆਂ ਉਤੇ ਲੱਗੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਸਾਡੇ ਲਈ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਨ। ਰਾਹੀਆਂ ਦੀ ਸੌਖ ਅਤੇ ਸੁਰਖਿਆ ਲਈ ਏਨੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੱਲ ਏਨਾ ਧਿਆਨ। ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਉੱਚੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹਵਾ ਦੀ ਸੇਧ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਮੌਸਮ ਵਿਭਾਗ ਵਾਲੇ ਜੇ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦੇ ਦੇਣ ਕਿ ਅਮਕੀ ਥਾਂ ਤੇਜ਼ ਹਵਾ ਦਾ ਲਾਂਘਾ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਅਜਿਹਾ ਫੱਟਾ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਗਲੇ ਐਨੇ ਮੀਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਹਵਾਵਾਂ ਵਗ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਉੱਚੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਾਲੀ ਕਿਸੇ ਸੜਕ ਉਤੇ, ਮੌਸਮ ਕਾਰਨ ਦਿਨ ਦਾ ਚਾਨਣ ਘਸਮੇਲਾ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ, ਦਿੱਸਣਯੋਗਤਾ ਵਿਚ ਮਾਮੂਲੀ ਘਾਟ ਵੀ ਆ ਜਾਵੇ, ਉਥੇ ਵੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿਨੇ ਹੀ ਬੱਤੀਆਂ ਜਗਾ ਕੇ ਚੱਲਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਸਾਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਮੌਸਮ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਦਿੱਸਣਯੋਗਤਾ ਸਾਧਾਰਨ ਲਗਦੀ, ਅਜਿਹੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ। ਜੇ ਸੜਕ ਦੀ ਇਕ ਲੇਨ ਉਤੇ ਮਸਾਲੇ ਦੀ ਨਵੀਂ ਤਹਿ ਚਾੜ੍ਹੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਲੇਨ ਉਤੇ ਅਜੇ ਚਾੜ੍ਹੀ ਜਾਣੀ ਹੈ, ਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਧੜਕੇ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਬੋਰਡ ਉਤੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਲੇਨ ਉਸ ਲੇਨ ਨਾਲੋਂ ਕੁਛ ਨੀਵੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਸੜਕ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਲੇਨ ਉਤੇ ਤਹਿ ਚਾੜ੍ਹੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਕੱਚੀ ਧਰਤੀ ਅਜੇ ਨੀਵੀਂ ਹੈ, ਉਥੇ ਵੀ ਸਾਵਧਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ - ਲੋਅ ਸ਼ੋਲਡਰ ਅਹੈੱਡ, ਭਾਵ ਅੱਗੇ ਕੱਚੀ ਥਾਂ ਸੜਕ ਨਾਲੋਂ ਨੀਵੀਂ ਹੈ। (ਚਲਦਾ)

ਗੁਫਾ ਵਿਚਲੀ ਉਡਾਨ

ਕੇਹਾ ਕੇਸਰੀ ਰੰਗ!

ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ

ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਵੀ ਉਦੋਂ ਬੜੇ ਮਾਝੇ ਦਿਨ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਧਿਰ ਮੈਨੂੰ 'ਪਾਸੇ' ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਬਾ-ਕਬਿਤ ਖਾੜਕੂ ਧਿਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਧੁਰ ਅੰਦਰੋਂ ਇਸ ਖ਼ਤਰੇ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਜਾਹਿਰਾ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ 'ਤੇ ਡਰਾਵੇ ਦਿੰਦੇ ਵੀ ਰਹੇ। ਪਰ ਮੈਂ ਅਡੋਲ ਰਿਹਾ। ਇਸੇ ਖ਼ਤਰੇ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਮੇਰਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਮਿੱਤਰ ਅੱਧ-ਵਿਚਾਲਿਓਂ ਜੇ ਮੇਰਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮਾਪੇ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੱਕ-ਬ-ਜਾਨਬ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਭਰਾ ਵੀ, ਜਿਸਨੇ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚੋਂ ਅੱਧ ਲੈਣਾ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਸ ਮਸਲੇ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਸਹਿਯੋਗ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਸਾਥ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੋ ਰਹੇ ਖ਼ਰਚੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ; ਜਦੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਗਈ ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਖ਼ਰਚੇ ਦਾ ਬਣਦਾ ਹਿੱਸਾ ਕੱਟ ਲਵਾਂ! ਘਰ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਖੱਜਲ ਹੋਣਾ ਉਸਨੂੰ ਗਵਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਆਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਏਨੇ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਪਰਾਏ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਕੁੱਝ ਕਰ ਕਰਾ ਵੀ ਸਕਾਂਗਾ! ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਲਈ-ਜੇ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਲਈ ਮਲੋਟ ਬੁਲਾਇਆ ਵੀ ਤਾਂ ਉਹ, ਇਹ ਜਾਣੇ ਬਗ਼ੈਰ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੇ ਬਿਨਾ ਹੀ ਵਾਪਸ ਪਿੰਡ ਪਰਤ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗਿਆ ਵੀ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ!

ਇਸ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਵੇਲੇ ਮਾਮਾ ਹਰਦੀਪ ਬੇਗ਼ਰਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈ ਕਈ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਖੱਜਲ-ਖ਼ਰਾਬ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਬੜੀ ਡੂੰਘੀ ਕਦਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਅਚਨਚੇਤ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਵਾਪਰ ਗਿਆ ਕਿ ਸਾਡੇ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘੀ ਦਰਾੜ ਪੈ ਗਈ। ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਸੌਦਾ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਉਸਦਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬੋਲਚਾਲ ਉੱਕਾ ਹੀ ਬੰਦ ਸੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਤਣਾਓਂ ਇਕੱਲੇ ਨੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਤਨ-ਮਨ 'ਤੇ ਭੋਗਿਆ।

ਸਾਡੇ ਆਪਸੀ ਮੋਹ-ਭਿੱਜੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਵੇਲਿਆਂ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚਲੇ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਪੇਟ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਬਲੂ-ਸਟਾਰ ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਮਹੀਨਾ ਕੁ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਰੰਜ ਅਤੇ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਅਗਵਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਹਰਦੀਪ ਉਸ ਦਿਨ ਪਿੰਡੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਉਥੇ ਇਹ

ਖ਼ਬਰ ਸੁਣੀ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ 'ਇਸ ਖ਼ਬਰ ਵਿਚਲੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ' ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੇ ਗਾਡੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਵੱਡੀ ਬਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਅੰਦਰ ਲੰਘਿਆ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਪੱਗ ਦੀ ਥਾਂ ਕੇਸਰੀ ਪਟਕਾ ਬੱਝਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰਸੇ ਹੋਏ ਦੁਸਹਿਰੀ ਅੰਬਾਂ ਵਾਲਾ ਲਿਫ਼ਾਫ਼ਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਡੂੰਘੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਹੀ ਸੀ। ਲੋਕ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹੋਏ ਹਮਲੇ, ਕਤਲੋਗਾਰਤ, ਛੋੜ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਢਹਿ ਜਾਣ ਦੇ ਸਦਮੇ ਨਾਲ ਵੈਰਾਗੇ ਤੇ ਨਮੋਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਢੱਠੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਡਾਢੇ ਮਾਯੂਸ ਤੇ ਬੇਬੱਸ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਰੋਹ ਅਤੇ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਖਾਮੋਸ਼ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੇਸਰੀ ਰੰਗ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਕੇਸਰੀ ਪਟਕੇ ਤੇ ਪੱਗਾਂ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਜਹਾਜ਼ ਅਗਵਾ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਅੱਖਾਂ ਉੱਚੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਉਤਾਂਹ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ। ਮਾਮਾ ਹਰਦੀਪ ਅੱਜ ਇਹਨਾਂ ਉੱਚੀਆਂ ਉੱਠੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਲੂ-ਸਟਾਰ ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਅੰਦਰ ਆਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਵੇਖ ਤੇ ਸਮਝ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਉਸਦਾ ਗੁੱਸਾ, ਨਮੋਸ਼ੀ ਅਤੇ ਅੱਜ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤਸੱਲੀ ਦੇ ਅਰਥ ਸਮਝ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮਾਮੇ ਦੇ ਕੇਸਰੀ ਪਟਕੇ ਦਾ ਰੰਗ ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਵੀ ਘੁਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਤੇ ਉਸਦੀ ਸਿੰਘਣੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਹੀ ਕੋਹਾਲੀ ਤੇ ਚੈਨਪੁਰ ਵਾਲੀਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਮਾਸੀਆਂ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਲਿਆ ਸੀ। ਮਾਮਾ ਸਟੇਨਗੰਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਤੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਕੋਲ ਰਾਤ-ਬਰਾਤੇ ਆਉਂਦੇ, ਆਪਣਾ ਘਰ ਸਮਝ ਕੇ ਲੰਗਰ-ਪਾਣੀ ਛਕਦੇ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ 'ਬਾਪੂ' ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਹਰਦੀਪ ਸਿੰਘ 'ਖ਼ਾਲਸਾ' ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਦੀ ਉਸ ਕੋਲ ਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਉਸਦੀ ਬਹਿਕ 'ਤੇ ਜਾਣਾ ਮੈਨੂੰ ਖ਼ਤਰੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਲੱਗਦੀ। ਉਸਦੇ ਬਾਰੇ ਇਹ ਸਾਰੀ ਸੂਚਨਾ ਮੈਨੂੰ ਬੀਬੀ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੋਲੋਂ ਮਿਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਦੋ ਕੁ ਵਾਰ

ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਸਨੇਹੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ ਪੱਟੀ ਵਾਲੇ ਕੋਲੋਂ ਖਾਤਕੂਆਂ ਨੇ ਵੱਡੀ ਧਨ-ਰਾਸ਼ੀ ਮੰਗ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਮੰਗ ਪੂਰੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਘਰ 'ਤੇ ਦੋ ਵਾਰ ਬਤੀ ਮਾਰੂ ਫਾਇਰਿੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਕੇ ਬੀਬੀ ਨੇ ਹੀ ਹਰਦੀਪ ਸਿੰਘ 'ਖਾਲਸਾ' ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜਾਣਕਾਰ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ ਦਾ 'ਛੁਟਕਾਰਾ' ਕਰਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਦੀ 'ਫੋਰਸ' ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਹੀ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਜਾਨ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। 'ਖਾਲਸਾ' ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ 'ਬੰਦ-ਖਲਾਸੀ' ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਬਣਿਆ ਸੀ।

ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਏਨਾ ਅੱਗੇ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਪੁਰਾਣੇ ਮੋਹ ਅਤੇ ਮਾਣ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਦੇ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਆਖ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਖਾਤਕੂਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖੀ-ਸੋਚ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਭੈਣੇ ਕਿਰਦਾਰ ਬਾਰੇ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਆਪ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਨਿੰਦਕ ਸੀ; ਉਹ ਖਾਤਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਨਜਾਇਜ਼ ਲੁੱਟਾਂ-ਖੋਹਾਂ ਅਤੇ ਬੇਗੁਨਾਹਾਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਕਤਲੋਗਾਰਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ; ਖਾਤਕੂਆਂ ਦੇ ਧੌਕੇ, ਨਜਾਇਜ਼ ਮੰਗਾਂ ਅਤੇ ਪਾਈਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦੇ ਸਤਾਏ ਲੋਕ ਉਸ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦਾ ਸੀ; ਖਾਤਕੂਆਂ ਦੇ ਗਲਤ ਵਿਹਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਗਿਲੇ ਸ਼ਿਕਵਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਆਗੂਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ। ਪਰ, ਉਹ ਆਖਦਾ, ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ 'ਕੌਮ ਲਈ ਕਸ਼ਟ ਸਹਿੰਦਿਆਂ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ' ਦਾ ਮੁਦੱਈ ਸੀ ਅਤੇ ਮਦਦਗਾਰ ਵੀ। ਉਹ 'ਸਿੱਖ-ਪੰਥ 'ਤੇ ਬਣੀ ਭੀਤ' ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਸੀ; ਪਿੱਛੇ ਮੁੜਨ ਦਾ ਤਾਂ ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਉਸਤੋਂ ਭੈਅ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਸਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕ-ਹਿਤੈਸੀ ਅਕਸ ਦਾ ਆਦਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਠਾਣੇ ਠਪਾਣੇ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਲੁਕਵੇਂ ਭੈਅ ਕਾਰਨ ਉਸਦੀ ਸੁਣਦੇ ਵੀ ਸਨ।

ਬੱਸ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਵਾਪਰਿਆ ਕਿ ਸਾਡਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਧੁਰ ਤੇ ਸੁਖਾਵਾਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਅਸਹਿਜ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ।

ਵੱਡੇ ਮਾਮੇ ਗੁਰਦੀਪ ਦੀ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਮੈਂ ਦੇਰ ਰਾਤ ਗਏ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਸਮੇਤ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਹਿਕ 'ਤੇ ਪੁੱਜਾ। ਦੋਵਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਘਰ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਨ; ਕੇਵਲ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਦੋ ਕੁ ਫੁੱਟ ਉੱਚੀ ਬੰਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਦੋਵੀਂ ਪਾਸੀਂ ਡੰਗਰਾਂ ਦੇ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲਈ ਲੰਮੀਆਂ ਖੁਰਲੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਖੁਰਲੀਆਂ ਉੱਤੇ ਟੱਪ ਕੇ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ

ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਘਰ ਆ ਜਾ ਸਕੀਦਾ ਸੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਰੋਟੀ-ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਜਨਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਮੇ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ਹਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਘਰ। ਉਸਨੇ ਅਜੇ ਨਵਾਂ ਨਵਾਂ ਕੋਠੀ-ਨੁਮਾ ਘਰ ਪਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਮਰਦ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਬਿਸਤਰੇ ਮੱਲ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ, ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸੁੱਖ-ਸਾਂਦ ਪੁੱਛਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਏਧਰ-ਓਧਰ ਦੇ ਟੋਟਕਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਮਾਨੇ ਭਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਹੋਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਹਾਸਾ-ਠੱਠਾ ਕਰਦਿਆਂ ਰਾਤ ਦਾ ਇੱਕ-ਡੇਢ ਵੱਜ ਗਿਆ ਜਦੋਂ 'ਖਾਲਸਾ' ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸੌ ਜਾਣ ਕਿਉਂਕਿ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਉੱਠ ਕੇ ਤੇ ਨਹਾ ਧੋ ਕੇ ਸਵੇਰੇ ਜੰਝ ਦੇ ਸਵਾਗਤ ਲਈ ਤਿਆਰ ਵੀ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਨੇਤਲੇ ਮੰਜੇ ਵਾਲੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਨੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਵੱਖੀਆਂ 'ਚ ਹੱਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਭਾਈਆ ਸੌ ਹੀ ਜਾਈਏ, ਜਥੇਦਾਰ ਦਾ ਕੀ ਪਤਾ, ਜੇ ਹੁਕਮ ਨਾ ਮੰਨਿਆਂ ਤਾਂ ਸਦਾ ਲਈ ਸੁਆ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੀ ਨਾ ਸੁਣਾ ਦੇਵੇ!"

ਇੱਕ ਤਾਂ ਥਾਂ ਓਪਰਾ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜਾ ਅਜਿਹੇ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਨੀਂਦ ਵੀ ਛੇਤੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਮਸਾਂ ਅੱਖ ਲੱਗੀ। ਅਜੇ ਸੁੱਤਿਆਂ ਦੋ-ਢਾਈ ਘੰਟੇ ਹੀ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੀ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈ। ਪਾਠ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹਰਦੀਪ ਸਿੰਘ 'ਖਾਲਸਾ' ਸੀ। ਸਾਰੇ ਕਮਰਿਆਂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਉਸਦੀ ਬੁਲੰਦ ਆਵਾਜ਼ ਸਾਰੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗੂੰਜ ਰਹੀ ਸੀ। ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਜਾਗ ਪਏ ਤੇ ਉੱਸਲਵੱਟੇ ਲੈਣ ਲੱਗੇ।

ਦਿਨ-ਚੜ੍ਹੇ ਬਾਹਰ ਧੁੱਪ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਸਾਰੇ ਸਵੇਰ ਦਾ ਚਾਹ-ਪਾਣੀ ਛਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਤਾਂ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਦੇ ਪਾਠ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁੜ ਕੇ ਨੀਂਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਖਾਲਸਾ ਕੋਲ ਹੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਖਿਆ, "ਮਾਮਾ! ਨੀਂਦ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਵੀ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਈ। ਤੂੰ ਪਾਠ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਚੁੱਪ-ਚੁਪੀਤੇ। ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਜਗਾਇਆ?"

"ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਣਾ ਤੇ ਸੁਣਨਾ ਪੁੰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੇਰੇ ਵਰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ! ਤੂੰ ਤਾਂ ਨਾਸਤਿਕ ਬੰਦਾ ਏਂ। ਤੇਰਾ ਹੱਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਕਿ ਉੱਚੀ ਪਾਠ ਕਰਨ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਬੋਲੇ।"

ਉਸਦੇ ਬੋਲਾਂ ਵਿਚਲਾ ਰੁੱਖਾਪਨ ਅਤੇ ਲੁਕਵੀਂ ਜਿਹੀ ਧਮਕੀ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾ ਕੇ ਮੈਂ ਤਾਂ ਬੈਂਦਲ ਹੀ ਗਿਆ। ਉਹ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਯਾਰ ਮਾਮਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਦੁਖ-ਸੁਖ ਦਾ ਨੇਤਲਾ ਭਿਆਲ। ਹਰ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵੇਲੇ ਮੇਰੀ ਬਾਂਹ ਬਣ ਕੇ ਖਲੋਣ ਵਾਲਾ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮਖੌਲ ਕਰਦੇ ਤੇ ਸਹਿੰਦੇ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਤਾਂ ਚਿੰਤ-ਖਿਆਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮਾਮਾ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਜਿਹਾ ਹਮਲਾਵਰ ਰੁਖ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰੇਗਾ।

"ਚਲੋ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਪਤਾ ਨਾ ਵੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ-

ਲੱਖਾਂ ਲੋਕ ਤਾਂ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬੋਲਦੇ ਤੇ ਮੰਦਰਾਂ-ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੂੰ ਤਰਲੇ ਮਾਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲਾਉਡ-ਸਪੀਕਰ ਬੰਦ ਜਾਂ ਧੀਮੇ ਰੱਖਣ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ; ਇਸ ਸ਼ੋਰ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਪੜ੍ਹਨਾ ਤੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨੀ ਬਹੁਤ ਔਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਦਿਹਾੜੀ ਕੰਮ ਕਰ ਕੇ ਬੱਚੇ ਆਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਈ ਡੂੰਘੀ ਨੀਂਦ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਸ਼ੋਰ ਖਲਲ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਤੇ ਬੀਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਅਸੁਵਿਧਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਵੀ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਹੈ!”

ਲਾਗੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਮੇਰੀ ਹਾਮੀ ਭਰੀ, “ਸਾਡੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਾਲਾ ਬਾਬਾ ਤਾਂ ਸਵੇਰੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਉੱਠ ਕੇ ਪਾਠ ਦੀ ਕੈਸਿਟ ਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਜਗਾ ਕੇ ਆਪ ਰਜਾਈ ਵਿੱਚ ਵਤ ਕੇ ਕੰਨ ਵਲ੍ਹੇਟ ਕੇ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਮਾਤਾ ਜਿਹਾ ਹਾਸਾ ਛਣਕਿਆ ਤਾਂ ਮਾਮਾ ਹਰਦੀਪ ਤਣ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਤਿੱਖਾ ਤੀਰ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਫੁੱਡਿਆ।

“ਇਹ ਬਾਣੀ ਧੁਰੋਂ ਆਈ ਹੈ। ਇਸ ਕਲਜੁਗ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਹੀ ਸਾਡਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਆਸਰਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਤੇਰਾ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਸੋਭਦਾ ਨਹੀਂ। ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦੇ ਕਿ ਤੂੰ ਕੀ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਤੇ ਕੀਹਦੇ ਅੱਗੇ ਬੋਲ ਰਿਹਾ?”

“ਪਿਆਰੇ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਜਿੰਨੀ ਤੁਹਾਡੇ ਜਿਹੇ ‘ਧਰਮੀਆਂ’ ਦੀ ਹੈ ਓਨੀ ਹੀ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ‘ਪਾਪੀਆਂ’ ਦੀ ਵੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਉਮਰ ਭਰ ਗੱਡਿਆਂ ਦੇ ਗੱਡੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰੀ ਜਾਓ ਪਰ ਇਸ ਪਾਠ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਣ-ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਓਨਾ ਚਿਰ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਅਸੀਂ ਖੁਦ ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਅਗਲੇ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਲੋੜ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਬੋਲ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਪਾਠ ਸੁਣਾਉਣਾ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸੁਧੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਆਪਣੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਹਉਮੈ ਦਾ ਵਿਖਾਲਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ।”

ਮਾਮਾ ਲੰਮੀ ਬਹਿਸ ਵਿੱਚ ਪੈਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇੱਕ ਨੁਕਤੇ 'ਤੇ ਹੀ ਅੜ ਗਿਆ, “ਨਹੀਂ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੁਹਾਡੀ ਨਹੀਂ। ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਸਾਡੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਬੋਲਣ ਦਾ ਹੱਕ ਰੱਖਦੇ ਓ। ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਨਾ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨੋ ਤੇ ਨਾ ਰੱਬ ਨੂੰ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਤੇ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਬੋਲਣ ਦਾ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ।

ਉਹਦੇ ਤੇਜ਼-ਤਿੱਖੇ ਬੋਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕੋਹਲੀ ਵਾਲੀ ਮਾਸੀ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਜਵਾਨ ਮੁੰਡੇ ਮਾਮੇ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਤੇ ‘ਅੰਗ-ਰੱਖਿਅਕ’ ਬਣ ਕੇ ਉਹਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਪਿੱਛੇ ਖਲੋ ਗਏ।

“ਠੀਕ ਆ; ਆਹੋ ਕਿ!” ਉਹ ਵੀ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਨਾਸਾਂ ਫਰਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਦਸਵੀਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਤਮ ਆਸਰੇ ਵਜੋਂ ਮੇਰੇ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਸੈਂਟਰ

ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ ਮਰਵਾਈ ਨਕਲ ਨਾਲ ਮਸਾਂ ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦਾ ਭਵ-ਸਾਗਰ ਟੱਪੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਉਹ ਵੀ ਪੰਥ ਦੀ ਬੇੜੀ ਨੂੰ ਮੋਢਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਵੱਡੇ ਮਲਾਹ ਬਣੇ ਖਲੋਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਗਲੀ ‘ਕਾਰਵਾਈ’ ਲਈ ਆਪਣੇ ਜਥੇਦਾਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਉਡੀਕ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸਾਡੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਵਿਚਲੀ ਤਲਖੀ ਨੂੰ ਭਾਂਪ ਕੇ ਨਾਲ ਬੈਠੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਦੇ ਨੇ ਧੀਮੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ‘ਛੱਡੋ ਪਰ੍ਹੇ’ ਆਖ ਕੇ ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਾਣ ਲਈ ਵੀ ਕਿਹਾ। ਪਰ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਲਏ ਪੈਂਤੜੇ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਜਿਵੇਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਮੇਰੀ ਵੀ ਹੈ ਉਸਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਓਨੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਮੇਰਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਆਖਣ 'ਤੇ ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਇਕੱਲਿਆਂ ਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਲਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਦਿਲੋਂ ਡੂੰਘਾ ਆਦਰ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਸਤੋਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਅਗਵਾਈ ਵੀ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਸ ਸ਼ਾਨਾਂ-ਮੱਤੀ ਵਿਰਾਸਤ 'ਤੇ ਮਾਣ ਵੀ ਹੈ।

“ਅੱਗੇ ਤੂੰ ਬੜਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤੈ ਕਿ! ਕੀ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤੁਸਾਂ ਆਪਣੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ? ਵੱਡੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਬਣੇ ਫਿਰਦੇ ਸੋ। ਕਿੱਥੇ ਹੈ ਤੁਹਾਡਾ ਇਨਕਲਾਬ? ਸਿਵਾਇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਣ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀਤਾ ਹੀ ਕੀ ਹੈ?”

ਹਰਦੀਪ ਮਿਹਣਿਆਂ 'ਤੇ ਉੱਤਰ ਆਇਆ ਸੀ।

“ਮੈਂ ਤਾਂ ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਤੇ ਜਿੰਨਾ ਕੁ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸਾਂ ਕੀਤਾ ਹੀ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਜਾਂ ਸਾਡੀ ਸੀਮਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਦੋ-ਚਾਰ ਵਾਰ ਜੇਲ੍ਹ-ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਸਵਾਦ ਵੀ ਚੱਖਿਆ ਹੈ। ਜਿੰਨਾ ਕੁ ਕੀਤਾ ਸੀ ਓਨੀ ਕੁ ਕੀਮਤ ਵੀ ਤਾਰੀ ਹੈ। ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਕਿਹੜੇ ਜਮਰੌਦ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰ ਲਏ ਨੇ! ਘਰ ਬਹਿ ਕੇ ਜਥੇਦਾਰੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤ ਫੈਲਾਉਣੀ ਸੌਖੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉੱਤਰ ਕੇ ਵਿਖਾਓ ਖਾਲਸਾ ਜੀ!”

ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ‘ਏਕੀ ਮੇਕੀ ਫੇਕੀ’ ਕਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਦੀ ਪਤਨੀ—ਮੇਰੀ ਛੋਟੀ ਮਾਮੀ—ਦੂਜੇ ਘਰੋਂ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਬਾਹੋਂ ਧੂੰਹਦੀ ਆਣ ਪਹੁੰਚੀ। ਉਹ ਸਾਡੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਹੀ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਵੱਲ ਭੱਜੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਮੇ ਨਾਲ ‘ਝਗੜਾ’ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕੇ।

ਸਾਡਾ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸੁਣਕੇ ਮਾਮੀ ਤਮਕ ਕੇ ਬੋਲੀ, “ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਰੋਜ਼ ਉਹਦੇ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਜੋੜਦੇ ਆਂ; ਜੇ ਤੇਰੇ ਆਖੇ ਉਹ ਸਟੇਨ ਚੁੱਕ ਕੇ ਤੁਰ ਪਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਤੂੰ ਰੋਟੀ ਦਵੇਂਗਾ?”

“ਮਾਮੀ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਤੁਰਿਆ ਸਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਦੇਣ ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਸਾਓ ਗਏ। ਸਭ ਕੁਝ ਆਪਣੀ ਜੀਅ-ਜਵਾਨੀ 'ਤੇ ਹੀ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।”

“ਸਭ ਕੁਝ ਆਪਣੀ ਜੀਅ ਜਵਾਨੀ ਤੇ ਹੀ ਕਰਦੇ ਆਂ ਤੇ ਕਰਾਂਗੇ ਵੀ। ਤੈਨੂੰ ਤੁਰ ਕੇ ਵੀ ਵਿਖਾ ਦਿਆਂਗੇ। ਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵੀ ਵੇਖੀ; ਕਿਵੇਂ ਫ਼ਤਹਿ ਹੁੰਦੇ ਨੇ! ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਵੇਖ ਲਵਾਂਗੇ।” ਮਾਮੇ ਨੇ ਅੰਤਿਮ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਫੜ ਕੇ ਉਠਾਉਣ ਲੱਗੀ। 'ਖਾਲਸਾ' ਬਣੇ ਹਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸੁਣਕੇ ਉਥੇ ਹੋਰ ਬੈਠਣ ਦੀ ਤੁਕ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਮੈਂ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਦੂਜੇ ਘਰੋਂ ਆਪਣੇ ਸਮਾਨ ਸਮੇਤ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲੈ ਆਵੇ।

ਸਾਰੀ 'ਸੰਗਤ' ਮੰਜਿਆਂ 'ਤੇ ਧੁੱਪੇ ਸੱਜੀ ਬੈਠੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਉਠੇ। ਆਪਣਾ ਬੈਗ ਚੁਕਿਆ, ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉਂਗਲੀ ਲਾਇਆ ਤੇ ਘਰੋਂ ਜਾਣ ਲਈ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਤੁਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹੁਣੇ ਮਾਮਾ ਹਰਦੀਪ ਉਠੇਗਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਮੇਰਾ ਬੈਗ ਫੜ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ 'ਬੰਦਾ ਬਣ ਕੇ' ਘਰ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਆਉਣ ਲਈ ਕਹੇਗਾ। ਪਰ ਨਾ ਉਸਨੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਰੁਕ ਜਾਣ ਲਈ ਆਖਿਆ।

ਮੇਰੀ ਬੱਚੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਡੈਡੀ ਜੰਝ ਤਾਂ ਅਜੇ ਆਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਆਪਾਂ ਚਲੇ ਵੀ ਚੱਲੇ ਹਾਂ।"

ਮੈਂ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਤੁਰੇ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।

ਮਾਮੇ ਦੇ ਸਾਤਵੇਂ ਬੋਲਾਂ ਨਾਲ 'ਸਾਂ ਸਾਂ' ਕਰ ਰਹੇ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਅਜੇ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਬਿਤਕ ਸੁਣਨਾ ਲੱਭਦੇ ਸਨ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਰਤ ਕੇ ਆਏ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੋਲੋਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਤੁਰ ਆਉਣ ਪਿੱਛੇ ਕੱਲ੍ਹ ਦੀ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਕੋਲ ਖਲੋਤੀ ਬੀਬੀ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਛਿੱਬਾ ਜਿਹਾ ਹੱਸਦਿਆਂ 'ਖੁਸ਼ਖਬਰੀ' ਦਿੱਤੀ, "ਖਾਲਸਾ ਤੇ ਕੋਹਾਲੀ ਵਾਲੀ ਮਾਸੀ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਤਾਂ ਪੂਰੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਖਾਲਸਾ ਆਖਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਅੱਜ ਵਿਆਹ ਵਾਲਾ ਦਿਨ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਜਿਉਂਦਾ ਬਚ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ।"

ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਤੁਰਸ਼ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਇਹ ਅੰਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ! ਨਹੀਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ! ਜ਼ਰੂਰ ਝੂਠ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਪਿਆਰਾ ਯਾਰ ਮਾਮਾ ਮੈਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਤੱਕ ਵੀ ਸੋਚ ਸਕਦਾ ਹੈ! ਨਹੀਂ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ! ਮੈਂ ਨੇੜੇ ਖਲੋਤੀ ਬੀਬੀ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਉਹ ਵੀ ਕੱਲ੍ਹ ਸਾਡਾ ਰੋਲਾ ਸੁਣ ਕੇ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਗਈ ਬੰਦੇ-ਬੁਢੀਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ।

"ਕਿਉਂ ਬੀਬੀ?" ਮੇਰੀਆਂ ਸਵਾਲੀਆ ਨਜ਼ਰਾਂ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਗੱਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਬੀਬੀ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲੀ। ਉਸਨੇ ਘੁੱਟ ਕੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਮੀਚੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿੰਧਾ ਖਿਲਾਅ ਵੱਲ ਵੇਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ।

ਪਤਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਵਿਆਹ ਉੱਤੇ 'ਸਿੰਘ' ਵੀ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਮਾਮੇ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਧਮਕੀ ਵਿਚਲੇ 'ਅਧੂਰੇ ਕਾਰਜ' ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ 'ਆਗਿਆ' ਵੀ ਮੰਗ ਰਹੇ ਸਨ!

ਇਸਤੋਂ ਦੋ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਮਾਮਾ ਫੇਰ ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਬਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ

ਜੀਅ ਬਾਹਰ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਧੁੱਪੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਾਂ। ਉਹ ਤੇਜ਼ ਕਦਮੀ ਦਗਤ ਦਗਤ ਤੁਰਦਾ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਪੁੱਜਾ। ਅਸੀਂ ਉਠ ਕੇ ਖਲੋ ਗਏ। ਇੱਕ ਪਲ ਲਈ ਇਹ ਖਿਆਲ ਵੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਕਿ ਖਬਰੇ ਮਾਮਾ 'ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਵੇਖ ਲਵਾਂਗੇ' ਵਾਲੀ ਧਮਕੀ ਸੱਚ ਕਰਨ ਆਇਆ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਬੈਠਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਰਜਵੰਤ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਮਾਮੇ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪਿਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚਾਹ ਧਰੇ।

ਮਾਮੇ ਨੇ ਬੜੀ ਰੁੱਖੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਕੋਈ ਚਾਹ-ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਪੀਣਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਹਿਣਾ ਹੈ। ਬੱਸ ਮੇਰੇ ਪੈਸੇ ਕੱਢੋ।"

ਚਾਰ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਗੁਰਮੀਤੋ ਬਾਪੂ ਦੀ ਵਸੀਅਤ ਵਾਲੀ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਆਉਂਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਨੇੜੇ ਲੱਗਦੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਆਪ ਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦ ਲੈਣ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਆਸਿਓ ਪਾਸਿਓ ਪੈਸੇ ਫੜਨੇ ਪਏ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਬੀਬੀ ਰਾਹੀਂ ਮਾਮੇ ਤੋਂ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਮੰਗਵਾਇਆ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਹੋਏ ਸਾਡੇ ਆਪਸੀ ਭਗਤੋਂ ਤੋਂ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਹੀ ਮਾਮੇ ਵੱਲੋਂ ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਸੇ ਆਣ ਮੰਗਣੇ ਇੱਕ ਪਲ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਹੋਛੀ ਗੱਲ ਲੱਗੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਪੈਸੇ ਮਾਰਨ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ। ਉਂਜ ਵੀ ਇਹ ਕਿਹੜੀ ਏਡੀ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਸੀ! ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਲ ਸੋਚਿਆ; ਉਸਦਾ ਪੈਸੇ ਮੰਗਣ ਆ ਜਾਣਾ ਮੈਨੂੰ ਕਤਲ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦੇਣ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਗੁਣਾ ਛੋਟੀ ਗੱਲ ਸੀ! ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਸੇ ਲੈਣ ਆ ਕੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਹੁਣ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਸਗੋਂ ਇਸਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੂਚਕ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਪਿਛਲੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜ ਕੇ 'ਨਵੀਂ ਲੜਾਈ' ਲੜੇ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਬੀਬੀ ਸਵਰਨ ਕੌਰ ਇਹਨੀ ਦਿਨੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਰਹਿ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਪੰਦਰਾਂ ਸੌ ਰੁਪਏ ਪਏ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਪੰਜ ਸੌ ਮੈਂ ਸਾਡੇ ਗਵਾਂਢੀ ਤਾਏ ਲਾਭ ਚੰਦ ਕੋਲੋਂ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਫੜ ਲਿਆਇਆ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਅੱਖੇ ਸੋਖੇ ਹੋ ਕੇ ਚਾਹ ਦੀ ਆਖਰੀ ਕੌਤੀ ਘੁੱਟ ਅੰਦਰ ਲੰਘਾਈ, ਮੈਂ ਪੈਸੇ ਮਾਮੇ ਦੀ ਤਲੀ 'ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ ਜਿਹੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਇਆ ਸੀ ਉਸੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਤੁਰ ਗਿਆ।

ਅਗਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ, ਮਿਲਣਾ-ਗਿਲਣਾ ਤੇ ਬੋਲਣਾ-ਚਾਲਣਾ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਕੇ ਜਲੰਧਰ ਲਾਇਲਪੁਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਲੈਕਚਰਾਰ ਆ ਲੱਗਾ। ਉਂਜ ਮੈਨੂੰ ਮਾਮੇ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ 'ਪੰਥਕ-ਕਾਰਜ' ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ, ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਉਮੀਦਵਾਰ ਵਜੋਂ ਖੜਾ ਸੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੇ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੀ ਸੀ।

—ਸੁਕਾਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ

ਬੁਲੰਦ-ਇਰਾਦਾ, ਮਹੰਤ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਾਂਗਰੀ, ਪਮਾਲ

ਕੂਕਾ ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ ਗੋਰਾ ਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਇਤਨੀ ਭੈ ਭੀਤ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਭਰ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ 1881 ਈ. ਵਿਚ ਇਕ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਬੋੜੇ ਜਾਂ ਬਹੁਤੇ ਕੂਕੇ ਵੱਸਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸੂਚੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਤਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ 17 ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਸਿਰਸਾ, ਅੰਬਾਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਜਲੰਧਰ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਲਾਹੌਰ, ਮਿੱਟਗੁਮਰੀ, ਸਿਆਲਕੋਟ, ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ, ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, ਗੁਜਰਾਤ, ਸ਼ਾਹਪੁਰ, ਹਜ਼ਾਰਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਕਾਂਗੜਾ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਵੱਸੋਂ ਵਾਲੇ 786 ਪਿੰਡ ਸਨ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਵਿਚ ਸਿਆਲਕੋਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੂਕਾ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਸੀ 115 ਪਿੰਡ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦਾਖਾ ਥਾਣੇ ਦੇ 6 ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕੂਕੇ ਵੱਸਦੇ ਸਨ, ਇਹ ਪਿੰਡ ਸਨ, ਦਾਖਾ, ਪਮਾਲ, ਢਪਈ, ਮੋਹੀ, ਮੁੱਲਾਂਪੁਰ ਅਤੇ ਖੰਜਰਵਾਲ। ਪਿੰਡ ਪਮਾਲ, ਦਾਖੇ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵੱਲ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿੱਖ ਜੰਗਾਂ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪਿੰਡ ਬੰਦੋਵਾਲ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਪਮਾਲ ਦਾ ਇਕ ਭਾਈ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਉੱਘਾ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਬਿਪਤ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਦੋ ਢਾਈ ਦਹਾਕੇ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਰਹਿਕੇ ਲੰਗਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੱਥ ਵਟਾਇਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਦੀ ਮਹੰਤੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਹੀ ਸੀ।

ਜਨਵਰੀ 1875 ਵਿਚ, ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਰਾਇਪੁਰੀਆ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਰੰਗੂਨ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਸਮੇਂ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਪੰਥ ਦਾ ਸਿਰਕਰਤਾ ਜਾਨਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇਣ ਵਾਲਾ, ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਹੁਣ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੀ। ਇਹ ਹੁਣ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਹਰੀ ਰੱਖਣਗੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਹੁਣ ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਣੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। “ਬਾਬੇ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਏਹ ਭੀ ਕਹਿਆ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਬਚਨ

ਕਰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸਨੇ ਪਦਾਰਥ ਖਰਚ ਕਰਨਾ ਹੈ ਮੇਰੇ ਨਮਿਤ ਸੋ ਹੁਣ ਕਰੋ, ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰਵਾਏ।...ਬਾਬੇ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਏਹ ਬਚਨ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਜੀ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜੇਹੜੇ ਸਿੰਘ ਕੋਂਹਦੇ ਸੋ ਦਰਸ਼ਨ ਕੇ ਨਮਿਤ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਬੇਚਨੇ ਹੈ ਸੋ ਹੁਣ ਵੇਲਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਸੋ ਘਰ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਬੇਚ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਮਿਤ ਭੋਗ ਪੁਆਓ ਜਿਤਨੇ ਕੁ ਪੁਆਏ ਜਾਣ ਤਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਊ।”

ਪਿੰਡ ਭਾਣਾ (ਫਰੀਦਕੋਟ) ਦੇ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿੰਘਣੀ ਬੀਬੀ ਚੰਦੋ, 16 ਅਪਰੈਲ 1875 ਨੂੰ ਰੰਗੂਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਪਰਵਾਨਾ ਲੈ ਕੇ ਪੁੱਜੇ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਤਾਂ ਨਾਂ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਉਹ ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲ, ਅਰਦਾਸ ਪੁਚਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਏ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨਮਿਤ ਇਸੇ ਸਾਲ ਪੰਜ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਜਿਸ ਰੀਤ ਨਾਲ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਲਿਖ ਭੇਜੀ ਸੀ। ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਲਿਆਂਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿਚ, ਅਖੰਡ ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਪੁਰਵਕ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਮਰਿਆਦਾ ਲਿਖ ਭੇਜੀ ਸੀ। ਇਕ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਲਈ ਅੱਥਲ ਤਾਂ 14 ਨਹੀਂ ਤਾਂ 12 ਤੋਂ ਘੱਟ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ ਲਾਉਣੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਤੋਂ 35 ਸਿੰਘ ਭੇਰੇ ਵਿਚ, ਲੁਕ ਛਿਪ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਿੰਘ ਹੁਕਮ ਮੁਤਾਬਿਕ ਲੰਗਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਬਣੇ ਭੇਰੇ ਵਿਚ, ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਗਾਰਦ, ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਧਾਮ ਦੇ ਅੱਠਾਂ ਪਹਿਰਾਂ ਵਿਚ, ਸਿਰਫ ਪੰਜ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਹੋਰ ਦਰਸ਼ਨ ਅਭਿਲਾਖੀਆਂ ਅਤੇ ਪਾਠਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ, ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚੋਂ ਡਰਾ, ਧਮਕਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ 1875 ਈ. ਤੋਂ ਇਕੋਤਰ ਇਕੋਤਰ ਸੋ ਅਖੰਡ ਪਾਠਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜੀਆਂ ਤੌਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਉਪਲਬਧ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਭੋਗ ਪੁਆਉਣ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਮਿਲਦੇ ਹਨ-ਭਾਈ ਨੈਣਾਂ ਸਿੰਘ

ਵਰਿਆਂਹ, ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਫੱਤੇਵਾਲ ਅਤੇ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਚੰਬਾ (ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੇ ਨਾਮ ਆਏ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ-

ਸੋ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਤਕੜੇ ਹੋ ਕੇ ਭਜਨ ਬਾਣੀ ਕਰੋ। ਬਾਣੀ ਦਾ ਉਚਾਰ ਕਰੋ ਪ੍ਰਭਾਤੇ। ਭੋਗ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਓ ਜਿਤਨੇ ਪੁਜ ਆਵਨ। ਸੋ ਇਕ ਦੁਖ ਕਿਆ ਸਭੀ ਦੁਖ ਮਿਟ ਜਾਵਨਗੇ, ਸਤਿ ਕਰ ਮੰਨਣਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਬਚਨ ਹੈ ਸਰਬ ਰੋਗ ਕਾ ਅਉਖਧੁ ਨਾਮੁ। ਨਾਮ ਤੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਬਡਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਹੋ, ਪਰਸਪਰ ਮੇਲਾ ਹੈ।...

ਹੋਰੁ ਭਾਈ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਜਿਤਨੇ ਪੁਜ ਆਵਣ ਉਤਨੇ ਭੋਗ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੁਆਓ ਤੇ ਆਪ ਪਾਉਣੇ। ਜੇਕਰ ਇਕ ਘਰ ਤੇ ਨਾ ਪੁਜ ਆਵਨ ਤਾਂ ਦੁਹਿ ਚਹੁ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਰਲਕੇ ਭੋਗ ਪੁਆ ਦੇਣੇ। ਬਡਾ ਅਡੰਬਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਬਹੁਤੇ ਸਿੰਘ ਦੂਸਰੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਨਾ ਕਠੇ ਕਰਨੇ। ਜਥਾ ਸਕਤ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਕਰਕੇ ਭੋਗ ਪਾ ਦੇਣ। (ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਨੰ. 3)

ਭਾਈ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਨਾਰਲੀ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ-ਫੇਰ ਬਾਣੀ ਕੰਠ ਕਰਨੀ ਅਰੁ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਭੋਗ ਪਾਉਣਾ, ਜਥਾ ਸਕਤਿ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਕਰਨਾ (ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਨੰ. 10)

ਮੁਠੱਡੇ (ਜਲੰਧਰ) ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਨਾਮ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿਚ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ-ਲੜਕਿਆਂ ਤੇ ਬੀਬੀਆਂ ਨੂੰ ਅਖਰ ਪੜ੍ਹਾ ਦੇਣੇ ਸਭਨਾ ਨੂੰ, ਅਰ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਘਰ ਮੈਂ ਭੋਗ ਭੀ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਉਣੇ। (ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਨੰ. 14)

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਮੁਤਾਬਿਕ ਪੰਜਾਬ ਭਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕੂਕਿਆਂ ਨੇ ਸਧਾਰਨ ਅਤੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੀਤੇ। ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੂਕਿਆਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਭੋਗ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵੀ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵੀ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਫੜੇ ਜਾਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਖਿਲਾਫ਼, ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਤਹਿਤ, ਮੁਕਦਮੇ ਬਣਾਏ ਅਤੇ ਸਜਾਵਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਮਧਾਰੀ ਕਵੀ ਜਿਸ ਨੇ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਪੁਲਿਸ ਚੌਕੀ ਦੀਆਂ ਸਖਤੀਆਂ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਝੱਲੀਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਵਰਣਨ, ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ 'ਸੰਤ ਖਾਲਸਾ' ਵਿਚ ਇਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈ-

“ਕੂਕਾ ਪਿੰਡ ਦਾ ਪਿੰਡ ਹੀ ਰਹੇ ਆਪਣੇ,
ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰਲਿਉਂ ਭੀ ਕੂਕਾ ਆਵੇ ਨਾਂਹੀ
ਬਿਨਾਂ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ ਵਰਨੀ ਬਾਣੀਆ ਦਾ,
ਕੂਕਾ ਪਾਠ ਯਾ ਭੋਗ ਪਵਾਵੇ ਨਾਂਹੀ
ਚੌਂਕੀਦਾਰ ਨੰਬਰਦਾਰ ਤਾੜ ਦਿੱਤੇ,

ਕੂਕਾ ਦੂਰ ਨੇੜੇ ਆਵੇ ਜਾਵੇ ਨਾਂਹੀ
ਬਿਨਾਂ ਰਪਟ ਦਿੱਤੀ ਬਾਝੋਂ ਸਿੰਘ ਕੂਕਾ,
ਕੱਠੇ ਪੰਜ ਭੀ ਸਿੰਘ ਕਰਾਵੇ ਨਾਂਹੀ
ਲੱਗਦੀ ਵਾਹ ਤਾੜੇ ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਲੋਕੀਂ,
ਕੂਕੇ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿੰਘ ਕਰਾਵੇ ਨਾਂਹੀ
ਕਿਸੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘਾ,
ਕੂਕਾ ਕੰਠ ਭੀ ਕਿਤੇ ਹਲਾਵੇ ਨਾਂਹੀ”

ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬਿਖੜੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਖਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਘੱਟਾ ਪਾ ਜਿਹੜੇ ਸਿੰਘ, ਨੀਮ ਜਿਹਲ ਖਾਨਾ ਬਣੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ, ਅਖੰਡ ਪਾਠਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਸਮੂਹ ਸਿੰਘ, ਕਿਸੇ ਵੱਖਰੀ ਹੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਲੰਗਰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਟਹਿਲ ਸੇਵਾ ਨਿਬਾਹੁਣ ਵਾਲਾ, ਭਾਈ ਹਜਾਰਾ ਸਿੰਘ ਪਮਾਲ ਵੀ ਬੜੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਦਿਲ ਗੁਰਦੇ ਵਾਲਾ ਸ਼ਖਸ ਸੀ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਸਾਡੇ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮੁੱਲਵਾਨ ਸਮੱਗਰੀ ਦਰਜ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਸ਼ੇਰਦਿਲ, ਸੂਰਮੇ ਕੂਕੇ ਦੀ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ ਤਸਵੀਰਕਸ਼ੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਉਨੀ ਸੌ ਤੇਤੀ ਸਾਲ ਮੇਂ (1876-77 ਈ.) ਮੇਂ ਪਾਚ ਪਾਠੀ, ਪਾਚ ਧੂਪੀਏ, ਦੋ ਪਹਿਰੇ ਵਾਲੇ, ਦੋ ਲਾਂਗਰੀ, ਹਜਾਰਾ ਸਿੰਘ ਲੰਗਰ ਕਰਨ ਤੇ ਹੋਇਆ। ਸਿੰਘ ਅੰਦਰ ਗੁਪਤ ਰੋਹਦੇ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਅੰਦਰ ਹਾਕਮ ਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਲੁਕ ਬੈਠਨਾ। ਪਾਚ ਪਾਠ ਕਰਕੇ ਏਕ ਦਿਨ ਕੀ ਛੁੱਟੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਛੁੱਟੀ ਬਾਲਾ ਦਿਨ ਸੀ। ਸਿੰਘ ਸਭ ਬਾਹਰ ਗਏ ਹੋਏ ਸੇ। ਜੇੜੇ ਮੁਕਬਲ ਬਟਨ (ਐਸ.ਪੀ. ਵਾਰਬਰਟਨ) ਨੇ ਛੱਡੇ ਹੋਏ ਸੇ ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਥਾਣੇਦਾਰ ਚਾੜ੍ਹ ਆਂਦਾ। ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋ ਥਾਣੇਦਾਰ ਕੋਹਨੇ ਲੱਗਾ ਕਿ ਤੁਮਨੇ ਸਿੰਘ ਲੁਕਾਇਕੇ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਹੈਂ, ਤਲਾਸ਼ੀ ਦਿਓ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਾ ਕਿ ਮੁਚਲਕਾ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਜੇ ਨਾਂ ਸਿੰਘ ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਚੁਗਲੀ ਕਰਨ ਬਾਲੇ ਕੋਲੋਂ ਭਰਿਆ ਜਾਏਗਾ।

“ਜੇੜੇ ਸਿੰਘ ਅੰਦਰ ਗੁਪਤ ਗੁਫਾ ਪੈ ਰੋਹਦੇ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਤਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਾ-ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਬੈਲਾਂ ਕੋ ਦਾਣਾ ਪਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਮਝ ਲਿਆ ਬਚਨ ਤੇ ਕੋਹਨੇ ਲੱਗਾ ਜੀ ਪਾਇ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਗੁਫਾ ਕੋ ਮੂੰਹ ਪਰ ਜੋ ਤਵੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਸ ਪਰ ਛੋਲਿਆਂ ਦਾ ਢੇਰ ਲਾਇ ਦਿੱਤਾ। ਥਾਣੇਦਾਰ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਖੜਾ ਰਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ, ਏਕ ਪੂਰਬੀਆ ਸਿਪਾਹੀ ਥਾ ਨਾਲ ਆਇਆ। ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਵਾਲੀ ਕੋਠੜੀ ਦੇਖੀ ਕੋਈ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਕ ਸਿੰਘ ਲਕੜੀਆਂ ਮੇਂ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ ਉਤੇ ਚਰੀ ਕੋ ਪੱਠੇ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸੇ। ਦੇਖ ਤਾਂ ਲਿਆ

ਸਪਾਹੀ ਨੇ ਕਿ ਸਿੰਘ ਹੈ ਪਰ ਹਿੰਦੂ ਹੋਣੇ ਕਰਕੇ ਖਿਮਾ ਕਰ ਗਿਆ। ਬਾਨੇਦਾਰ ਨੂੰ ਆਇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕੋਈ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ ਅੰਦਰ। ਨਿੰਦਕਾਂ ਕੇ ਮੂੰਹ ਕਾਲੇ ਹੋਏ। ਸ਼ਰਮਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕੇ ਸਾਡਾ ਕੈਹਣਾ ਝੂਠਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

...“ਇਕ ਦਿਨ ਭੋਗ ਪਏ ਥੀਂ ਪਾਛੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਤੁਸੀਂ ਅਉਖੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ? ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਕੀ ਕਾਰ ਮੇਂ ਅਸੀਂ ਕਿਉਂ ਅਉਖੇ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਭਾਈ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਮ ਸਾਖੀਆਂ ਮੇਂ ਲਿਖੇ ਜਾਣਗੇ।

“ਪਾਠੀਆਂ ਸਿੰਘਾਂ ਕੇ ਨਾਮ(1) ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ, ਦੋਹਤਾ ਸਤਿਗੁਰੂ (ਰਾਮ ਸਿੰਘ) ਜੀ ਦਾ (2) ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਿਆੜੀਆ (3) ਨਰੈਨ ਸਿੰਘ, ਦੋਹਤਾ ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾ (4) ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਗੁਮਟੀ ਵਾਲਾ (5) ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਭੰਮਾਂ ਬਦੀ ਕਾ (6) ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਮੁੰਡੀਆਂ ਕਾ (7) ਘਨਈਆ ਸਿੰਘ ਬਿਲਗੇ ਵਾਲਾ (8) ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ ਮੇਰੋਂ ਕਾ। ਅੱਠ ਹੀ ਨਾਲ ਧੂਪੀਏ ਥੇ।”

ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਕੂਕੇ ਸਿੰਘ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਲੁਕਣਮੀਟੀ ਖੇਡਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਅਣ ਅਧਿਕਾਰਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਪਾਠਾਂ ਅਤੇ ਲੰਗਰ ਆਦਿ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ, ਇੱਥੋਂ ਖਦੇੜਨ ਦਾ ਹਰ ਸੰਭਵ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਸਮਝਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕੂਕਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਕਰਨ ਸਦਕਾ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਊਰਜਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰਵਾਸਿਤ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਦੇਸ਼ ਵਾਪਸੀ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਨਾਉਣ ਲਈ, ਸਾਡੇ ਰਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਗੋਂਦਾ ਗੁੰਦਣ ਵਿਚ ਮਸ਼ਗੂਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਵਜ੍ਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕੂਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚੋਰੀ ਛਿਪੇ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਵੇਲੇ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਬਗਾਵਤ ਦੀ ਗੰਧ ਆਉਂਦੀ ਸੀ।

“ਭਮਾਬਦੀ ਮੇਂ ਅਨੰਦ ਸੀ। ਸਿੰਘ ਰਾਮਦਾਸ ਪੁਰੇ ਸੇ ਸੱਦ ਭੇਜੇ। ਪਾਂਚ ਸਿੰਘ ਜਾਣੇ ਸੇ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਜਾਮਾਂਗੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਸੇ। ਮਾਈ ਘੁੱਲੀ ਨੇ ਦਰਵੱਜਾ ਬੰਦ ਕੀਤਾ। ਸਿੰਘ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਪੌੜੀਆਂ ਸੇ। ਕਾਣਾ ਹੋਲਦਾਰ ਦੇਖਦਾ ਸੀ ਤਖਤੇ ਦੀਆਂ ਬਿਰਲਾਂ ਥਾਣੀਂ। ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਕੋਨੇ ਮੇਂ ਖੜਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹੋਲਦਾਰ ਨੇ ਦਰਵੱਜਾ ਖੁਲਾਇਆ ਤਾਂ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਚੁਬਾਰੇ ਮੇਂ। ਹਜਾਰਾ ਸਿੰਘ ਛਾਲ ਮਾਰਕੇ ਹੇਠਾਂ ਲੰਗਰ ਮੇਂ ਜਾਇ ਬੜਿਆ। ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਬੀਬੀ (ਨੰਦਾਂ) ਕੀ ਪੌੜੀ ਉਤਰ ਗਿਆ। ਦੋ ਸਿੰਘ, ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਹੈ ਚੁਬਾਰੇ ਮੇਂ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਖਾਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਲੰਬੇ ਪਾਇਕੇ ਉੱਤੇ ਬਸਤਰ ਪਾਇ ਦੀਆ। ਤੁਰਕ ਦੇਖੇ ਜੋ ਸਿੰਘ ਹੈ

ਵਰਿਆਮ

ਨਹੀਂ। ਹੋਲਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਜੀ ਏਥੇ ਸਿੰਘ ਆਏ ਹੋਂ। ਬਚਨ ਹੋਇਆ ਦੇਖ ਲੈ ਜਿੱਥੇ ਹੈਨ। ਕੈਹਨ ਲੱਗਾ ਮੈਂ ਕੈਹਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਮੈਨੂੰ ਦਿਖਾਲ ਦੇਵੋ। ਵੈਦਾ ਕਰਕੇ ਉਤੋਂ ਬਸਤਰ ਲਾਹਿਆ। ਸਿੰਘ ਉਠ ਖੜੇ ਹੋਇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੇ ਕੈਹਣੇ ਸੇ। ਦੇਖਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਜਲ ਬਲ ਗਿਆ। ਕੈਹਣੇ ਲੱਗਾ ਇਸੀ ਬਖਤ ਤੌਰ ਦਿਓ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਜਾਨਾ ਥਾ ਈ, ਲੁਕ ਕੇ ਨਿਕਲਨਾ ਥਾ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੀ ਤੌਰ ਦੀਏ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਜਾਇ ਅਨੰਦ ਪੜਾਇਆ।”

ਕੁਝ ਮੁਖਬਰ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ, ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਰਵਿਦਾਸੀਆ ਦੁਰਗਾਪੁਰ, ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਛੀਂਬਾ ਸਢੌਰਾ ਅਤੇ ਮਾਈ ਕਰਮ ਕੌਰ ਜੱਟੀ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੀ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੱਤ ਤੋਂ ਦਸ ਰੁਪੈ ਮਹੀਨਾ ਕੂਕਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਖਬਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਪਰਿਚਿਤ ਸਨ ਪਰ ਇਹ ਜਾਣਕੇ ਚੁੱਪ ਕਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੱਖੋਵਾਲ ਦਾ ਨਗੀਨਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਕਦੇ ਕਦਾਈ ਆਉਂਦਾ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਹੱਥ ਠੱਕਾ ਸੀ। ਬੀਬੀ ਨੰਦਾਂ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ, ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਡੇਰੇ ਦੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਗਾਹੇ ਬਗਾਹੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਨਾ ਖੁੰਝਾਉਂਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤਤਪਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਭਾਈ ਹਜਾਰਾ ਸਿੰਘ ਪਮਾਲ ਵਰਗੇ ਸਿਦਕੀ ਸਿੱਖ, ਬੀਬੀ ਨੰਦਾਂ ਦੀ ਅੱਖ ਦੀ ਕਿਰਕਿਰੀ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਬੀਬੀ ਇਹਨਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਡੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਪੁਲਿਸ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਵੀ ਉਕਸਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਖਬਰ, ਬੀਬੀ ਨੰਦਾਂ ਅਤੇ ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਤਾੜਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਬਾਰਬਟਨ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰਵਿਊਹ ਵਿਚ, ਭਾਈ ਹਜਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਈ ਵੇਰ ਫਸਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਹਜਾਰਾ ਸਿੰਘ ਉਸ ਵਕਤ ਦਾ ਅਜੇਹਾ ਅਭਿਮੰਨਿਊ ਸੀ, ਜੋ ਉਸ ਚੱਕਰਵਿਊਹ ਨੂੰ ਭੇਦ ਕੇ, ਸਾਰੀਆਂ ਸਖਤੀਆਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਤੋੜ ਜੁਆਬ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ, ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਕੀ ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਮੋਰਚੇ ਤੇ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਆ ਕੇ ਡਟ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ।

“ਹਜਾਰਾ ਸਿੰਘ ਲਾਂਗਰੀ ਥਾ। ਏਕ ਦਿਨ ਮੁਕਬਲ ਨੇ ਹੋਲਦਾਰ ਨੂੰ ਕਹਾ ਕਿ ਇਸ ਵਕਤ ਹਜਾਰਾ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਨ ਮੌਕਾ ਹੈ ਫੜਨੇ ਕਾ। ਦੋ ਸਪਾਹੀ ਬਾਹਰ ਖੜੇ ਕੀਤੇ, ਹੋਲਦਾਰ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦੇਵਾਂਗੇ। ਛੱਤ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਕੇ ਹਜਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਛਾਲ ਮਾਰੀ ਬਾਹਰ ਨੂੰ। ਜਾਂ ਸਪਾਹੀ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਹਜਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅੰਦਰ ਲੰਗਰ ਮੇਂ ਆਇ ਬੜਿਆ। ਪੱਖੋਵਾਲ ਦੇ ਨਗੀਨਾ ਸਿੰਘ ਨੇ

ਚੁਗਲੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਮਾਰ ਕੁੱਟ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕਰ ਦੀਆ ਡੇਰੇ ਤੇ।

“ਏਕ ਸਮੇਂ ਦਰਵੱਜੇ ਨਿਕਲਦੇ ਕੋ ਫੜ ਲਿਆ ਹਜਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕੋ। ਸਾਹਨੇ (ਵਾਲ) ਸੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਭੇਜ ਦੀਆ। ਤੀਨ ਮਹੀਨੇ ਹਵਾਲਾਟ ਮੈਂ ਰੱਖਿਆ। ਏਈ ਪੁੱਛਣ ਤੂੰ ਰਾਮਦਾਸਪੁਰੇ (ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ) ਕਿਉਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈਂ। ਹਜਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਹਿਣ ਸਾਡਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਛੋੜ ਦੀਆ ਤੇ ਕਹਾ ਕਿ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਚਲੇ ਜਾਓ। ਜੇ ਰਾਮਦਾਸਪੁਰੇ ਗਿਆ ਤਾਂ ਤੁਮਕੋ ਕੈਦ ਕਰਾਂਗੇ। ਉਹ ਫੇਰ ਰਾਮਦਾਸਪੁਰੇ ਲੰਗਰ ਮੇਂ ਆਨ ਹਾਜਰ ਹੋਇਆ।

“ਇਕ ਦਿਨ ਕੰਧ ਦੇ ਉਪਰ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੇ ਹਜਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲੱਤ ਫੜ ਲਈ ਤੁਰਕ (ਸਿਪਾਹੀ) ਨੇ। ਉਹ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਖਿਚੇ, ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਨੂੰ ਖਿਚੇ। ਨਾਲ ਹੀ ਤੁਰਕ ਉਪਰ ਚੁਕਿਆ ਗਿਆ। ਤੁਰਕ ਕੇ ਹੱਥ ਛੁੱਟ ਗਏ। ਸਿੰਘ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਲੰਗਰ ਮੇਂ ਆਨ ਹਾਜਰ ਹੋਇਆ।

“ਇਕ ਦਿਨ ਹਜਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁੰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿਆ, ਤੁਸੀਂ ਲੰਗਰ ਬਰਤਾਵੇ। ਆਪਸ ਮੈਂ ਲੜ ਪਏ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਆਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਚੁਬਾਰੇ ਮੈਂ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਹੈਂ। ਮਗਰ ਹੋਲਦਾਰ ਕਾਣਾ ਆਇਆ। ਹਜਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਕੀ ਕਰਕੇ ਉਤੇ ਚਾਦਰ ਲੈ ਲਈ। ਜੇੜੇ ਗੁੰਥੀ ਸੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਗਏ। ਹਜਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਚਨ ਕੀਤਾ-ਤੂੰ ਨਾ ਲੰਗਰ ਬਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਕਰ। ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਵਾਇਆ ਤੇ ਕਹਿਆ ਤੇਰੇ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਫੇਰ ਲੰਗਰ ਮੇਂ ਜਾਇ ਹਾਜਰ ਹੋਇਆ। ਲੁਕ ਛਿਪ ਕੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕੰਧਾਂ ਟੱਪਕੇ ਮਦਾਨ ਜਾਇ ਔਣਾਂ। ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਹਰ ਵਖਤ ਹਾਜਰ ਰਹਿਣਾ ਲੰਗਰ ਮੇਂ। ਲੰਗਰ ਕਰਨਾ। ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਭੀ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੈਂ। ਗੁਪਤ ਪੰਜਾਹ ਸਿੰਘ ਅੰਦਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹੈਂ।

“ਹੋਲਦਾਰ ਨੇ ਕਾਂਉਂ ਵਾਂਗੂੰ ਨਿਗਾਹ ਰੱਖਣੀ। ਕਾਣੀ ਔਖ ਸੇ ਕਾਣੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹੱਥ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਬੀਬੀ ਨੰਦਾਂ ਨੇ ਹੋਲਦਾਰ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਹਜਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅੰਦਰ ਹੈ। ਹੋਲਦਾਰ ਨੇ ਬਾਨੇਦਾਰ ਨੂੰ ਸਦਾਇਆ। ਬੀਬੀ ਨੇ ਬਾਹੋਂ ਫੜਕੇ ਹਜਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਆਇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੀਤਾ। ਸਪਾਹੀ ਨੇ ਹਥਕੜੀ ਲਾਈ। ਬੀਬੀ ਨੇ ਕਿਹਾ-ਦਾਦੇ ਮਘੋਣਿਆ ਲਿਆ ਓਧੀ ਫਰਿਯਾਦ। ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਕਾ ਅੱਧਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਦੇ ਕਦੇ। ਹਜਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ-ਤੂੰ ਕੌਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈਂ, ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੈ।

“ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਚਨ ਕੀਤਾ-ਬਾਨੇਦਾਰਾ ਇਹਨੂੰ ਜਿੱਥੋਂ ਕਹੋਗੇ ਉਥੇ ਹੀ ਪੁਚਾਇ ਦਿੰਦੇ ਹੈਂ, ਹਥਕੜੀ ਨਾਂ ਮਾਰੋ। ਹਥਕੜੀ ਲੁਹਾਇ ਦਿੱਤੀ। ਸਪਾਹੀ ਲੈ ਗਏ। ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਹਵਾਲਾਤ ਮੈਂ ਰੱਖਿਆ। ਏਹ ਪੁੱਛਣ ਤੇਰਾ ਕੋਈ ਬਿਆਨ ਹੈ? ਹਜਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ

ਕਿਹਾ ਕੋਈ ਸੁਨੇ ਤਾਂ ਕਹੀਏ। ਕਹਾ ਕੇ ਹੋਲਦਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪੇ ਕਿਹਾ-ਸ਼ਰਦਾਈ ਛਕਾਓ ਤਾਂ ਮੈਂ ਏਧੇ ਕਹੇ ਸੇ ਅੰਦਰ ਬੜਿਆ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਏਮੇਂ ਕਿਉਂ ਬੜਨਾ ਸੀ? ਏਨੂੰ ਕਿਹਾ-ਸ਼ਰਦਾਈ ਲੈ। ਆਪੇ ਈ ਹਥਕੜੀ ਲਾਇ ਲਈ। ਹਾਕਮ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਾਓ ਤੁਮ ਬਰੀ ਅਰ ਤੁਮਨੇ ਰਾਮਦਾਸਪੁਰੇ ਕੀ ਹੱਦ ਮੇਂ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਬੜਨਾ। ਫੇਰ ਜੇ ਕਦੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਫੜਕੇ ਕੈਦ ਕਰਾਂਗੇ। ਆਪਣੇ ਘਰ ਕੋ ਚਲਾ ਜਾਹ। ਜਿਉਂ ਚਲਿਆ ਹੈ ਹਜਾਰਾ ਸਿੰਘ ਰਾਤੋ ਰਾਤ ਅੰਦਰ ਲੰਗਰ ਮੇਂ ਆਇ ਬੜਿਆ। ਗਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।”

ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਹਜਾਰਾ ਸਿੰਘ ਪਮਾਲ ਕੂਕਾ ਤਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵਾਰੇ ਪਹਿਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸਜ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਅਣਿਆਲੇ ਤੀਰ ਉਸਦੇ ਬਿਰਹੇ ਕੁੱਠੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਵਿੰਨ੍ਹਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਅੱਠੇ ਪਹਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਵਿਰਦ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਹਜਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚਿੱਤ ਵੀ ਉਥੇ ਹੀ ਖੇੜੇ ਅਤੇ ਹੁਲਾਸ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦਾ ਲਟਾਕਾ ਛੱਡ ਕੇ, ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਰੋਕਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਵਾਰ ਵਾਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਟਿਕਾਣਾ ਜਾ ਮੱਲਦਾ ਸੀ। ਪਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਸਿੱਖੀ ਸਿਦਕ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਭਾਵ, ਮੁਕੰਮਲ ਸਮਰਪਣ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ, ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਉਸਦੀ ਕੰਡ ਤੇ ਆਪਣਾ, ਵਰਦ ਹਸਤ ਰੱਖਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਿਹੜਾ ਮਾਈ ਦਾ ਲਾਲ ਹੈ ਜੋ ਕਦੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ, ਕਦੇ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਲਗਾਤਾਰ ਜਿਹਲ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਖਤੀਆਂ ਭੁਗਤ ਕੇ ਵੀ ਮੁੜ ਉਹੋ ‘ਗੁਨਾਹ’ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਕਰੇ, ਜਿਸ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਹਰ ਵਾਲ ਖਿੱਚ ਧੂਹ, ਧੌਲ ਧੌਫਾ, ਮਾਰਕੁੱਟ, ਬਦਕਲਾਮੀ ਸੁਣਨੀ ਅਤੇ ਸੀਖਾਂ ਪਿੱਛੇ ਹੋ ਕੇ, ਬੰਦੀ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣਾ ਪਵੇ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮਗਰਲੇ ਅੱਧ ਦੇ ਕੂਕੇ ਸੰਗਰਾਮੀਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਜਿਸ ਕੁਠਾਲੀ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਕੁੰਦਨ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ, ਭਾਈ ਹਜਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲੰਮੀ ਘਾਲਣਾ ਵੀ ਉਸੇ ਪਿੜ ਵਿਚ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸੱਜਣ ਦੀਆਂ ਬਾਤਾਂ ਸੁਣਨ ਲਈ ਹੀ ਕੂਕੇ ਮਰਜੀਵੜਿਆਂ ਦੀ ਇਸ ਬਸਤੀ ਦੇ ਬਾਸ਼ਿੰਦੇ ਬਣਨ ਵਿਚ, ਆਪਣਾ ਧੰਨ ਭਾਗ ਸਮਝਦੇ ਸਨ-

“ਜਿਸ ਦਾ ਦਰਦ ਤਿਸੇ ਹੱਥ ਦਾਰੂ,
ਹੋਰ ਕੌਣ ਤਬੀਬ ਗੰਵਾਵੇ?
ਕੂਕ ਦਿਲਾ! ਕੋਈ ਕੂਕ ਕਹਿਰ ਦੀ,
ਮਤ ਸਾਹਿਬ ਸੁਣ ਪਾਵੇ!
ਮੁੱਦਤਾਂ ਗੁਜਰ ਗਈਆਂ ਮੁੱਖ ਡਿੱਠਿਆਂ,
ਮੇਰਾ ਦਿਲਬਰ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਵੇ

ਹਾਸ਼ਮ ਹੋਗੁ ਕੋਈ ਦਿਨ ਐਸਾ,

ਮੇਰਾ ਦਿਲਬਰ ਲਏ ਕਲਾਵੇ।70।”-ਦੋਹਰੇ ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ

ਇਸ ਸਮੇਂ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਚੌਕੀ ਦੇ ਕੁਝ ਕੱਬੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸ਼ਹਿ ਉੱਤੇ, ਕੂਕਿਆਂ ਦਾ ਨੱਕ ਵਿਚ ਦਮ ਕਰ ਛੱਡਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਾਣੇ ਹੌਲਦਾਰ ਦਾ ਉੱਪਰ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ, ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਇਕ ਹੌਲਦਾਰ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਜੰਗੀ ਬੇੜੇ ਵਿਚੋਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਕੇ, ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਵਿਚ ਆ ਭਰਤੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਕੂਕਾ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਦੇਣ ਦੇ ਦਮਗਜ਼ੇ ਮਾਰਦਾ ਸੀ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ, ਬਹੁਤ ਲਾਹ ਪਾਹ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸਖਤੀ ਦਾ ਵੀ ਭਾਈ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਖਿਲਾਫ਼ ਸਿੰਘ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਕਾਇਤ ਵੀ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਚੌਕੀ ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਵਲਾਇਤ ਤੱਕ ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਪਾਉ, ਆਖਿਰ ਇਹ ਆਉਣੀਆਂ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਹੀ ਹਨ। ਪਾਣੀ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਪੁਲਾਂ ਹੇਠ ਦੀ ਹੀ ਲੰਘੇਗਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਕਦੇ ਕਦੇ ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੰਘ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਜ਼ਾਲਮ ਹੌਲਦਾਰ ਨੂੰ ਗਲੋਂ ਲਾਹੁਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਦਰਦ ਕਹਾਣੀਆਂ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਬਾਹੋਵਾਲ ਆਪਣੀ ਚਿਰ ਕਾਲਿਕ ਜਿਊਣ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ, ਕਾਨੀ ਬੰਦ ਕਰ ਗਏ ਹਨ।

“ਜਾਂ ਲਾਹੌਰ ਵਾਲਾ ਬੇੜਾ ਟੁੱਟਾ ਸੀ ਤਾਂ ਏਕ ਹੰਕਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਲੁਧਿਆਣੇ ਆਇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨੌਕਰ ਹੌਲਦਾਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਫਰੰਗੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਭੇਜੋ ਭੈਣੀ ਮੈਂ ਮੁਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਛੱਡੁੰਗਾ। ਫਰੰਗੀ ਨੇ ਭੇਜ ਦੀਆਂ। ਰਾਮਦਾਸਪੁਰੇ ਆਇਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਕੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕਰਨੇ ਲਗਾ। ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਤਮਾਚਾ ਮਾਰਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਅੰਦਰ ਕਿਉਂ ਬੜਿਆ ਸੀ। ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਕਰੇ ਅਰ ਜ਼ੁਲਮ ਉਪਰ ਹੀ ਲੱਕ ਬੰਨਿਆ, ਆਪਣਾ ਜ਼ੋਰ ਜਣਾਵੇ। ਹੰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਬਾਤਾਂ ਕਰਨੀਆਂ। ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅੰਦਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਭੀ ਇਕ ਵਾਰ ਅੜਿਕੇ ਆਇ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਤੋਂ ਦੀ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਨੱਸ ਗਿਆ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅੱਠ ਪਹਿਰ ਗੁਜ਼ਰੇ ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦਸ ਵਜੇ ਨਿਕਲਿਆ। ਹੌਲਦਾਰ ਗਲਾਂ ਕੱਢਣੇ ਲੱਗਾ ਤੈਨੂੰ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹੇ ਹੀ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਦਸ ਵਜੇ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ।

“ਗੁਰੂ ਜੀ ਜੋ ਬਾਤ ਸੀ ਸੋ ਸੁਣੀ ਕਿ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੀ ਗਲਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਹੋਂ। ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਏਸਨੇ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੂੰ ਅਰਜ਼ੀ ਜਾਇਕੇ ਦੇ ਕਿ ਏਨੇ ਬਹੁਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਕੀ ਪੱਤ ਲਾਹੀ ਹੈ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਖੁਮਾਣੇ ਵਾਲੇ ਨੇ ਅਰਜ਼ੀ

ਪਾਈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਕੁੜੀ ਮੈਥੋਂ ਕਿਉਂ ਰਾਤ ਜੁਦਾ ਰੱਖੀ ਹੈ ਅਰ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਕਿਉਂ ਬੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਧਰਮ ਬਿਗਾੜਿਆ ਹੈ ਨਾਲੇ ਮੈਨੂੰ ਗਲਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਹੈ। ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਕੋ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਨਾਲੇ ਗਲਾਂ ਕੱਢਦਾ ਹੈ।

“ਜਿਲੇ ਵਾਲੇ ਫਰੰਗੀ ਨੇ ਤਸੀਲਦਾਰ ਪਾਸ ਮੁਕੱਦਮਾ ਭੇਜਿਆ। ਤਸੀਲਦਾਰ ਨੇ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਫੇਰ ਜਿਲੇ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ। ਜਿਲੇ ਕੋ ਨੰਬਰਦਾਰ ਸੁੱਖੂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਾਲ ਸਾਜੀ ਹੈ। ਉਸੀ ਜ਼ਹਾਰ ਪਰ ਤੀਨ ਮਹੀਨੇ ਹਾਜ਼ਰ ਰੱਖਿਆ ਹੌਲਦਾਰ ਭੀ ਤੇ ਸਿੰਘ ਭੀ। ਨੰਬਰਦਾਰ ਨੇ ਜੋ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜਾਲਸਾਜੀ ਕਰੀ ਹੋਈ ਹੈ ਉਸ ਬੋਲੇ ਪਰ ਅਰਜ਼ੀ ਖਾਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਫੇਰ ਲਾਹੌਰ ਜਾਇ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ। ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਓਥੇ ਰਿਹਾ ਹੌਲਦਾਰ। ਫੇਰ ਨਹੀਂ ਮੁੜਕੇ ਆਇਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਬੋੜੇ ਹੀ ਚਿਰ ਬਿਚ ਗਲੋਂ ਬਲਾਇ ਲਾਹ ਦਿੱਤੀ।”

ਯਾਦ ਰਹੇ ਕਿ ਇਹ ਪੁਲਿਸ ਚੌਕੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ 19 ਜਨਵਰੀ 1872 ਈ. ਤੋਂ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਕੌਮੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਫੜਨ ਤੇ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ, ਮਈ 1923 ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਚੁੱਕੀ ਗਈ ਸੀ। ਪੂਰੇ 51 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ, ਕਿਸੇ ਇਕ ਫ਼ਿਰਕੇ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਆਢਾ ਲਾਉਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ, ਜੋ ਸਰਕਾਰੀ ਪਾਬੰਦੀਆਂ, ਸਖਤੀਆਂ ਅਤੇ ਨਜ਼ਰ ਸਾਨੀਆਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਹੀਦੇ ਆਜ਼ਮ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਮੁਜਬ ਕੂਕਿਆਂ ਦਾ ਹੀ ਫ਼ਿਰਕਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਮੱਤ ਦੇ ਭਾਈ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਲਾਂਗਰੀ ਜਿਹੇ ਅਨੇਕ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਖਤੀਆਂ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਇਕ ਝਲਕ ਪਾਉਣ ਲਈ, ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਸਨ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਪਰਦੇਸ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਫ਼ਿਕਰ ਸਨ, ਇਕ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨਮਿਤ, ਭਾਵ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਲਈ, ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਭੋਗ ਪੁਆਏ ਜਾਣੇ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੰਤ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਣ ਤੋਂ ਇਕ ਦੋ ਸਾਲ ਬਾਅਦ, ‘ਸਦਾ ਬਰਤ’ ਗੁਰੂ ਕਾ ਲੰਗਰ ਜੋ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਅਤੇ ਨਿਰਵਿਘਨ ਚੱਲਦੇ ਰੱਖਣਾ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਣਗਿਣਤ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਵੇਚ ਕੇ, ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਕੇ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਸਿੰਘ ਬੇਜ਼ਮੀਨੇ ਸਨ ਕਿਰਤੀ, ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨ ਜਾਂ ਦਸਤਕਾਰ ਸੁਣੀ ਵਿਚੋਂ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਗੁਰੂ ਕੇ ਹੁਕਮਾਂ ਤੇ ਫੁੱਲ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਗੁਰੂ

ਕੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਲੰਗਰ ਚੱਲਦਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਗਰਾਹੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਪਮਾਲ ਇਸ ਦੂਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚੋਂ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਰਾਮਗੜੀਆ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਲੰਗਰ ਦਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਫ਼ਿਕਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਹੱਥ, ਜੋ ਵੀ ਭੇਟਾ ਇਧਰੋਂ ਗਏ ਸਿੰਘ ਪੈਸੇ ਟਕੇ ਜਾਂ ਸੁਵਰਨ ਚਾਂਦੀ ਆਦਿ ਦੇ ਆਭੂਖਣਾਂ, ਬਰਤਨਾਂ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਪੈਸਾ ਟਕਾ ਤੇ ਹੋਰ ਵਸਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਹੱਥ ਹੀ ਵਾਪਿਸ, ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗਾਹੇ ਬਗਾਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗੂਨ ਜਿਹਲ ਦੇ ਪਤੇ ਤੇ ਮਾਇਆ, ਮਨੀ ਆਰਡਰ ਦੁਆਰਾ ਭੇਜਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਆਪ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਉਚੇਚਾ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਮਾਇਆ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੇਜਣੀ, ਸਾਡਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਲੰਗਰ ਚਲਾਉਂਦੇ ਰਹੋ। ਭਾਈ ਬਾਹੋਵਾਲ ਕੂਕੇ ਸੰਗਰਾਮੀਆਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ, ਇਸ ਲੰਗਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਵਰਣਨ, ਆਪਣੀ ਮਨੋਹਰ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਲੰਗਰ ਦੀ ਗੀਤੀ

“ਦੂਏ ਪਹਿਰ ਰਾਤ ਕੇ ਲੰਗਰ ਕਾ ਦਰਵਜ਼ਾ ਮਾਰਦੇ ਹੈਂ। ਛੇ ਪਹਿਰ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਵਾ ਪਹਿਰ ਰਾਤ ਤੇ ਖਾਲਸੇ ਅਗਾਊਂ ਉਠ ਕੇ ਮਦਾਨ ਜਾਂਦੇ ਹੈ। ਆਇਕੇ ਦਾਤਣ ਕਰਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਲੰਗਰ ਮੇਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹੈਂ, ਦੇਗਚੇ ਬਲਟੋਹੇ ਧਰਦੇ ਹੈਂ। ਆਟਾ ਮਥਨਾਇ (ਗੁੰਨ੍ਹ) ਕੇ ਲੋਹ ਪਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਚੋਪੜ ਕੇ ਅਰਦਾਸਾ ਕਰਕੇ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਦੇ ਦੇ ਨਾਲ ਬਰਤਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਨਿੰਦਕ ਭੀ ਆਵੇ ਉਸ ਕੋ ਭੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਚਾਰ ਵਰਨ ਕੋਈ ਭੇਖ ਆਵੇ ਉਸ ਕੋ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ੱਕਰ ਘਿਓ ਮੇਂ ਭਿਉਂਕੇ ਬਰਤੋਂਦੇ ਹੈਂ, ਫੇਰ ਏਹ ਠਰਾਈ ਕਿ ਸਵਾ ਰੁਪਏ ਕਾ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਰੋਜ਼ ਲੰਗਰ ਮੇਂ ਬਰਤੇ। ਜੋ ਦਸ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹੈਂ ਤੇ ਆਏ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਭੇਖ ਸਰਬ ਕੋ ਪਹਿਲੇ ਛੱਕਣ ਨੂੰ ਦੇਂਦੇ ਹੈਂ। ਜੇਕਰ ਬੇਲੇ ਕੁਬੇਲੇ ਕੋਈ ਆਇ ਜਾਏ ਤਾਂ ਖੰਡ ਘਿਓ ਰਲਾਇਕੇ ਦੇਂਦੇ ਹੈਂ। ਬਾਲੀ ਮੇਂ ਅਦਬ ਨਾਲ ਬਠਾਇਕੇ ਛਕਾਉਂਦੇ ਹੈਂ।

“ਲੋਕ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਸਭ ਉਸਤਤ ਕਰਦੇ ਤੁਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹੈਂ। ਦੇਸਾਂ ਪ੍ਰਦੇਸਾਂ ਟਾਪੂਆਂ ਮੇਂ ਸਾਰੇ ਜਾਇਕੇ ਭੇਖ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮਦਾਸਪੁਰੇ ਸਾਹਿਬ ਮੇਂ ਲੰਗਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਨਾਲੇ ਭੋਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਹਰ ਰੋਜ਼। ਕਦੀ ਵਿਚ ਅਖੰਡ ਭੀ ਪੈਂਦੇ ਹੈਨ ਮਰਯਾਦਾ ਨਾਲ, ਸੁੱਚ ਸੋਧ ਨਾਲ। ਲੰਗਰ ਕੀ ਤੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕੀ ਇਕੋ ਮਰਿਯਾਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਕੀ ਗੀਤੀ ਕੀ ਕੁਝ ਖਵਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਮਦਾਸਪੁਰੇ ਕੀ ਗੀਤੀ

ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਮੇਂ ਭੀ ਭੋਗ ਪੈਣ ਲੱਗੇ। ਕਵੀਸ਼ਰ (ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਬਾਹੋਵਾਲ) ਨੇ ਨੇਤ੍ਰੀਂ ਦੇਖੀ ਹੈ ਹੋਰ ਭੇਖਾਂ ਕੀ ਭੀ ਤੇ ਨਿਰੰਗਾਂ ਕੀ ਭੀ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਮਰਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

“ਜਦ ਕੋਈ ਮੇਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲੋਕ ਸਾਧ ਸੁਣਕੇ ਆਂਦੇ ਹੈਂ। ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਬਡੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦਰਵਜ਼ੇ ਪਰ ਟੋਕਰਾ ਭਰਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦੇ ਤੇ ਦਾਲੇ ਦਾ ਤਾਸ ਭਰਕੇ ਰੱਖੇ ਪਏ, ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਵਕਤ। ਜੋ ਆਵੇ ਚਾਰ ਪਾਚ ਛੇ ਸਾਤ ਤੱਕ ਦੇਣਾ (ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ) ਜਿਤਨਾ ਛੱਕ ਲਵੇ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਉਤੇ ਦਾਲਾ ਕਰੜਾ ਪਾਇਕੇ ਦੀਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਰਾਤ ਕੋ ਆਵੇਂ ਤਾਂ ਭੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਦੇਗ ਤੇਗ ਜੋ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਕਹੀ ਹੋਈ ਹੈ ਸੋ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਦਰਵਜ਼ੇ ਕੇ ਉਪਰ ਟੋਲਿਆਂ ਕੇ ਟੋਲੇ ਲੰਗਰ ਲੈ ਲੈ ਅਸੀਸਾਂ ਦੇਂਦੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹੈਂ। ਕਹਿੰਦੇ ਹੈਂ ਐਸਾ ਲੰਗਰ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਰੱਜਵਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜੱਸ ਚੋਹਾਂ ਕੁੰਟਾਂ ਚੋਦਾਂ ਲੋਕਾਂ ਮੇਂ ਛਾਇ ਰਿਹਾ ਹੈ।”

ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਹੁਤ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਜੇ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮਿਲਦੀ ਤਾਂ ਬੜੇ ਸੀਮਿਤ ਸਮੇਂ ਲਈ ਅਨੇਕ ਸ਼ਰਤਾਂ ਸਮੇਤ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਸਾਧਾਂ ਤੋਂ ਪੂਜਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਮਾਨ ਅਭਿਲਾਖੀ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੂਕਾ ਕੇਂਦਰ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਜਾਂ ਰਤਾ ਉਚਾ ਵੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਧੂੜਕੋਟ ਨੇ ਇਕ ਵੇਰ ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਵੇਲੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਬਾਈ ਮੰਜੀਆਂ ਵਿਛ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਪੰਥ ਵਿਚ ਚੋਵੀ ਮੰਜੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮੰਜੀਦਾਰ ਉੱਥੇ ਵਾਲੇ, ਸੰਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸਨ। ਜਨਵਰੀ 1901 ਦੀ ਮੁਕਤਸਰ ਦੀ ਮਾਘੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਗਤ ਸਮੇਤ ਉੱਥੇ ਪੁੱਜੇ ਸਨ ਅਤੇ ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਬੁੱਟਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪੁੱਜੇ, ਜਿੱਥੇ ਭਾਈ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਪਾਸ ਸੰਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਈ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਦੌਰੇ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਅਜ਼ਮਤ ਨਾਲ, ਸੰਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਾਣ ਟੁੱਟਣ ਦੀ ਸਾਖੀ ਬਾਹੋਵਾਲ ਜੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਇੱਕੋ

“ਬੁੱਟਰਾਂ ਮੇਂ ਦੋ ਪੜਾਉ ਕੀਤੇ। ਉੱਥੇ ਵਾਲੇ ਸੰਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਭੀ ਉੱਥੇ ਸੀ। ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਹਿਆ ਜੀ ਮੈਂ ਇਕ ਬੈਲ ਦੀਆ। ਫੇਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਜੀ ਮੈਂ ਦੂਆ ਬੈਲ ਭੀ ਦੀਆ। ਫੇਰ ਕਹਿਆ ਜੀ ਕੁੜੀ ਬਿਮਾਰ ਥੀ, ਮੈਂ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਸੁੱਖਿਆ ਸੀ ਸੋ

ਕਰਵਾਇ ਦੇਵੇ ਤੇ ਗੱਡਾ ਭੀ ਸਾਂਭੇ। ਜੇ ਸੰਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁਰੂ ਹੈ ਤਾਂ ਏਹ ਸਾਂਭਣ। ਗੁਰੂ ਤਾਂ ਇਕ ਹੈ ਦੋ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਜੇੜਾ ਜੋਰਾਬਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹੈ ਸੋ ਸਾਂਭੇ। ਫੇਰ ਕਹਿਣ ਲਗਾ ਜੀ ਮੈਂ ਏਹ ਮੈਂਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹੋ ਤਾਂ ਸਾਂਭੋ। ਜੇ ਸੰਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁਰੂ ਹੈ ਤਾਂ ਏਹ ਸਾਂਭਣ। ਗੁਰੂ ਤਾਂ ਇਕ ਹੈ ਦੋ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਜੇੜਾ ਜੋਰਾਬਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹੈ ਸੋ ਸਾਂਭੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਤੂੰ ਦੁੱਧ ਪੀ। ਜੇ ਦੇਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਆਈਂ। ਅਸਾਂ ਤੈਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਆਪਣੀ ਤਰਫੋਂ। ਆਸਾ ਕੀ ਬਾਰ ਕਾ ਭੋਗ ਪੈਣ ਕੀ ਤਿਆਗੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ 'ਮਰ ਗਿਆ-ਮਰ ਗਿਆ' ਕਹਿ ਕੇ ਅਕੱਠਾ ਹੋਇਕੇ ਪੈ ਗਿਆ। ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧ ਕੇ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਚਨ ਕੀਤਾ-ਹਜਾਰਾ ਸਿੰਘ ਏਸ ਨੂੰ ਹਲਾਓ। ਜਾਂ ਹਲਾਇਆ ਤਾਂ 'ਮਰ ਗਿਆ-ਮਰ ਗਿਆ' ਕਰੇ ਤੇ ਅਕੱਠਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਏ। ਪਿਆ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੁਰ ਪਏ। ਮਗਰੋਂ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋ ਸਰਾਫ ਦੇਵੇ, ਬਾਧਾ ਘਾਟਾ ਬੋਲੇ।”

ਭਾਈ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਕਾਦਰਾਬਾਦੀ ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ-

“ਨ ਧਕੇ ਜਿਸਕੇ ਕੋ ਸੁ ਰਾਮ ਰਖੈ ਹੈ
ਜੋ ਰਾਮ ਧਕੇ ਕੋ ਭਿ ਰਾਖ ਸਕੱਯਾ।
ਤਾ ਹਿ ਅਨੇਕ ਨਮੋ ਕਰਹੋ
ਜੋਉ ਦਾਸਨ ਪਾਪ ਕੋ ਆਪ ਸਹੱਯਾ।”

ਭਾਵ ਜਿਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਇਹਦੇ ਧੱਕੇ ਨੂੰ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਬਖਸ਼ਾਂਗਾ, ਮੇਰੇ ਧੱਕੇ ਨੂੰ ਇਹ ਬਖਸ਼ ਸਕਦਾ ਹੈ।' ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਵਾਰ ਨਮਸਕਾਰ, ਜੋ ਸੇਵਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਵਗਿਆਵਾਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਲੈ ਕੇ, ਬਖਸ਼ਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹਨ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੇ ਰੀਕਾਰਡ ਹੋਏ ਉਪਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਬਖਸ਼ਿਦ ਸਰੂਪ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ, ਭਾਈ ਹਜਾਰਾ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਇਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਦੁਗੈਚ ਅਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਮਹੰਤ ਹਜਾਰਾ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵੇਰ ਗੁਰਸਿੱਖ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਭਟਕਣ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾਦਰਾਬਾਦੀ ਜੀ ਵਾਲੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚੋਂ ਉਪਰ ਵਰਣਿਤ, ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਬੰਧਿਤ ਸਵੈਯੇ ਦੀ ਕਥਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

“ਜੋ ਦਾਸਾਂ ਦੇ ਪਾਪ ਹਟਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਉੱਤੇ ਝੱਲਦਾ ਹੈ। ਬਚਨ ਯਾਦ ਆ ਗਿਐ-ਇਕ ਸਿੰਘ ਦੁਗੈਚਿਆਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਲੰਬੜਦਾਰ ਸੀ ਨਾਲ ਹਜਾਰਾ ਸਿੰਘ ਹਰੀ ਮਹੰਤ। ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਔਰਤ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਸੀ, ਜਿਹਦਾ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ— ਕਿਤੇ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਕੀਤਾ ਸੀ ਉਨ੍ਹੇ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਹਜਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕੋਲ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਬੈਠਿਆਂ, ਉੱਤੇ ਚੁਬਾਰੇ ਦੇ-ਉਸਦੀ ਇਕ ਬਾਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਚੁਬਾਰੇ ਵੱਲ ਸੀ-ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਖਿਆ, ਉਹ ਮੁੱਕਰੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ” ਜਾਉ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਉੱਤੇ, ਚੁਬਾਰੇ ਦਾ ਕੁੰਡਾ ਖੋਲ੍ਹੋ।” ਜਦੋਂ ਕੁੰਡਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਅੱਧ 'ਚ ਤੁਰ ਗਏ, ਮੋੜ ਕੇ ਆਂਹਦੇ ਹਨ, “ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਲੋੜ ਹੈ। ਆਓ ਮੁੜ ਆਓ, ਤੁਹਾਡਾ ਲੱਗ ਗਿਐ। ਮੈਂ, ਜਦੋਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਆਉਣਗੇ ਭਾਈ, ਅੱਗੇ ਖੜੋ ਕੇ ਆਖਾਂਗਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੰਡੇ ਦਾ ਜੋ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰ ਲਓ।”

ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਅਨੇਕ ਵਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿੜਕਣ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਹਜਾਰਾ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਗੁਰੂ ਕੇ ਲੰਗਰ ਲਈ ਨਿਬਾਹੀ, ਅਣਥੱਕ ਸੇਵਾ ਸਦਕਾ, ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਾਤਰ ਬਣੇ ਰਹੇ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ 1892 ਈ. ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੌਰਿਆਂ ਤੇ ਨਿਕਲਦੇ ਤਾਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਨਾਮਧਾਰੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ, ਮਹੰਤੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਬਾਹ ਰਹੇ ਭਾਈ ਹਜਾਰਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਜਥੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ। ਸੰਨ 1897 ਈ. ਵਿਚ ਭਾਦਰੋਂ ਦੇ ਅਖੀਰ, 11 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਜਮੀਅਤ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਗਿੱਲ (ਸਿਆਲਕੋਟ) ਪਿੰਡ ਵਿਚ, ਭੋਗ ਦਾ ਮੇਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਮੇਲੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਹਿਬਜਾਦੇ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਵੀ ਭਾਗ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਜੋ 1955 ਜਾਂ 56 ਈ. ਵਿਚ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਰੀਕਾਰਡ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਮਹੰਤ ਹਜਾਰਾ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

“ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਮੈਂ ਨਾਲ ਹਾਂ-ਉੱਥੋਂ ਉੱਤਰ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਕੋਲ ਇਕ ਖੂਹੀ ਹੈ, ਹੁਣ ਵੀ ਹੈ, ਉਹਦੇ ਤੇ ਖਵਾਜਾ ਖਿਜਰ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ-ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ, ਹੁਣ ਵੀ ਹੈ ਤਸਵੀਰ ਉਹ-ਉੱਥੇ ਅਸੀਂ ਬੈਠੇ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਵੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਬਾਬੇ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਹਰੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸਨ। ਪੰਜ ਯੱਕੇ ਉਹ ਲਿਆਏ ਹਨ, ਉਧਰ ਜਾਣ ਨੂੰ ਗਿੱਲਾ ਨੂੰ, ਕਿਰਾਏ ਦੇ ਕਰਕੇ। ਅਜਨਾਲੇ ਤਕ ਪੱਕੀ ਸੜਕ ਸੀ, ਅੱਗੇ ਕੱਚੀ ਸੀ, ਤੇ ਚੀਨਾ ਘੋੜਾ ਸੀ ਸਾਡੇ ਯੱਕੇ ਦਾ ਉਦੋਂ ਵੀ, ਜਿਹਦੇ ਤੇ ਮੈਂ ਬਾਬੇ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਹਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਂ। ਅਗੋਂ ਦਰਿਆ ਦੋ ਥਾਂਈ ਵਗਦਾ ਸੀ ਤੇ ਗੋਧਾ ਸਿੰਘ (ਅਬਲੂ) ਹਰੀ

ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਇਕੱਲੇ ਯੱਕਾ ਚੁੱਕਦੇ ਸਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੰਜ ਚਾਰ ਆਦਮੀ ਚੁੱਕਦੇ ਸੀ। ਉਹ ਬੇੜੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਯੱਕਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਧਰਦੇ ਸੀ, ਉਹ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਚੁੱਕ ਦਿੰਦੇ ਸੀ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਉਹ ਚੜ੍ਹ ਕੇ, ਉਹ ਪਾਰ ਦੇਣ ਲੰਘਾ ਕੇ ਵਹਿਣ ਤੇ ਰੋਈਏ ਪਹੁੰਚੇ ਹਾਂ। ਉਦੋਂ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਛਿਪ ਗਿਆ ਸੀ। ਰੋਈਏ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਦੇ ਉੱਤੇ ਪਿੱਪਲ ਸੀ, ਨਾਲ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਦੇ ਉਥੇ ਡੇਰਾ ਲੱਗਿਆ। ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ ਫਿਰ ਗਿਆ, ਉਥੋਂ ਬਾਠਾਂ ਵਾਲਾ ਡੇਢ ਕੁ ਮੀਲ ਹੈ, ਉਥੋਂ ਪਰਸਾਦੇ ਪਕਾ ਕੇ ਲਿਆਇਆ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਅੰਬ ਦੇ ਮੁਰੱਬੇ ਨਾਲ ਪਰਸਾਦੇ ਛਕੇ ਨੇ।”

ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਦੀ ਸੇਵਾ 1892-93 ਈ. ਤੱਕ ਮਿਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਮਾਝੇ ਅਤੇ ਦੜਪ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਪਰਿਚਿਤ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੂਕਿਆਂ ਤੇ ਕਿਤਨੀ ਸਖਤੀ ਸੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਉੱਤਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਜੋ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਥੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਤੇ ਭੁੱਖਣ ਭਾਣੇ ਰੋਈਏ ਪੁੱਜ ਕੇ, ਡੂੰਘੀ ਰਾਤ ਗਈ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਲਿਆਂਦਾ ਪਰਸਾਦਾ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਛਕਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਦੀਵਾਲੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਭਾਈ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਅਰਜ਼ੀ ਦੇ ਕੇ ਛੁੱਟੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਾਉਂਦੇ। ਕਦੇ ਛੁੱਟੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਕਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀ। ਸੰਨ 1905 ਈ. ਦੀ ਦੀਵਾਲੀ ਸਮੇਂ ਵੀ ਛੁੱਟੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਨਾਂ ਮਿਲੀ, ਦੀਵਾਲੀ ਲੰਘਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਿਲ ਗਈ। ਸਰਕਾਰ ਡਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਦੀਵਾਲੀ ਸਮੇਂ, ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁੱਜਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਲਾਗ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾਂ ਲੈ ਜਾਣ। ਬਾਹੋਵਾਲ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰੋਚਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ, ਇਹ ਘਟਨਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।

“ਸੰਗਤ ਨੇ ਸੰਕਲਪ ਕਰਕੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਤੂੰ ਅਰਜ਼ੀ ਦਿਓ ਦੀਪਮਾਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਕਰੀਏ। ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਰਜ਼ੀ ਪਾਈ। ਛੁੱਟੀ ਫਰੰਗੀ ਨੇ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਲਾਹੌਰੋਂ ਤਾਰ ਭੇਜੀ ਫਰੰਗੀ ਨੇ, ਕਹਿਆ ਏਕ ਮਿੰਟ ਕੀ ਭੀ ਛੁੱਟੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਚਨ ਕੀਤਾ, ਏਤਨੀ ਸੰਗਤ ਗਈ ਹੈ, ਸਰਬ ਲੋਕ ਗਏ ਹਨ, ਸਾਡੇ ਸਰੀਰ ਕੋ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿੰਦੇ ਹੋ। ਪਰ ਜਿਸ ਵਕਤ ਬਣੀ ਹਾਇ ਹਾਇ ਕਰਨਗੇ, ਪਛੋਤਾਉਣਗੇ। ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਸਾਨੂੰ ਜਾਣ ਦਿੰਦੇ ਹੋ।

“ਦੀਪਮਾਲਾ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਆਏ। ਏਕ ਡਾਕਦਾਰ ਦੇ ਗਏ। ਉਸਨੇ ਭੀ ਕਹਿਆ ਨੇਤਰ ਕੱਚੇ ਹੋ। ਜਿਲੇ ਕੇ

ਗਏ ਕਿ ਤੀਨ ਦਿਨ ਕੀ ਛੁੱਟੀ ਮਿਲੇ। ਫਰੰਗੀ ਬੋਲਿਆ, ਕੱਕੜੀਂ ਗਲਬਾ ਹੋਇਆ ਸਾਈਹਾਂ ਬੀ ਨਾਂ ਕਰਨਾ। ਤੁਮ ਜਾਣੋ ਹਮ ਦੇਗੇ ਤੇ ਡਰਦੇ ਹੋ। ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਹਿਆ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਤਾਂ ਜਿੱਥੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋ ਅੱਗੇ ਦੰਗਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਹਟਾਇ ਦਿੰਦੇ ਹੋ। ਦੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੋਊਗਾ। ਤੀਨ ਦਿਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਕੇ ਮੁੜ ਆਏ ਰਾਮਦਾਸਪੁਰੇ ਸਾਹਿਬ।”

ਸੰਬਤ 1963 ਬਿਕਰਮੀ, ਵੈਸਾਖ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ, 8 ਮਈ, 1906 ਦੇ ਦਿਨ, ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਦੇਹ ਢਿੱਲੀ ਹੋ ਗਈ। ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਅਤੇ ਭਜਨ ਦੀਆਂ ਵਰਨੀਆਂ ਦੇਹ ਅਰੋਗਤਾ ਲਈ ਸਿੰਘ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਪਰ ਸਿਹਤ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਹੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਦੂਰੋਂ ਨੇੜਿਉਂ ਸੰਗਤ, ਆਪਣੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ, ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਆਉਣ ਲੱਗੀ। ਭਾਈ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਆ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ। ਸਰੀਰ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਨਿਰਬਲ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਓੜਕ ਗੁਰੂ ਜੀ 17 ਮਈ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਲੀਨ ਹੋ ਗਏ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਸੂਰਜ ਛਿੱਪਦੇ ਤੱਕ ਆਪਦਾ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੰਗਤ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ, ਹੁਣ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਵੱਡੇ ਫੈਸਲੇ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਸਥਾਨ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਸਕਾਰ ਤੋਂ ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ ਭਾਵ 20 ਮਈ 1906 ਈ. ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਚੁਬਾਰੇ ਵਿਚ, ਗੁਰਤਾ ਗੱਦੀ ਦੀ ਦਸਤਾਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸੀਸ ਤੇ ਸਜਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

“ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੇ ਚੁਬਾਰੇ ਮੇਂ ਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਚੁੰਨੀ), ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ, ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ (ਮਹੰਤ-ਮੋਰੋਂ), ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਰ ਮਾਈ ਜੀਉਣ ਕੌਰ ਸਭ ਨੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋ ਦਸਤਾਰ ਬੰਧਾਈ।”

ਜੇਠ ਸੁਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਮੁਤਾਬਿਕ 3 ਜੂਨ 1906 ਈ. ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਮਿਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਾਠਾਂ ਦਾ ਭੋਗ ਮੇਲੇ ਦਾ ਦਿਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਿਨ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਵਹੀਰਾਂ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਪੁੱਜਣੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਮੇਲੇ ਲਈ, ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲੈਣ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਸਿੰਘ ਲੁਧਿਆਣੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਪਾਸ ਪੁੱਜੇ ਅਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮਾਨਤ ਲੈ ਕੇ, ਇਹ ਮੇਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਮਿਲੀ, ਭਾਈ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਭੋਗ ਮੇਲਾ ਨਿਮਾਣੀ ਦੇ ਦਿਨ ਸੀ।

“ਅੱਗੇ ਨਿਮਾਣੀ ਆਈ। ਪਾਂਚ ਸਰੀਰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਗਏ। ਪੁੱਛਿਆ ਤੁਮਾਰੇ ਮੇਂ ਕੁਰਸੀ ਨਸ਼ੀਨ ਕੌਨ ਹੈ। ਏਕ ਨੇ ਕਹਿਆ-ਏਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਕੁਰਸੀ ਨਸ਼ੀਨ ਹੈਂ। ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ, ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ (ਮਹੰਤ), ਗੋਧਾ ਸਿੰਘ ਕੁਰਸੀਆਂ ਪਰ ਬੈਠੇ। ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕੋ ਫਰੰਗੀ ਕਹਿਆ-ਤੁਮ ਪਾਂਚੋਂ ਕੀ ਜ਼ਮਾਨਤ ਲਈ ਜਾਵੇਗੀ ਜੇ ਕੁਝ ਹਰਜਾ ਹੋਇਆ। ਦੰਗਾ ਫਸਾਦ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਤੁਮਾਰੇ ਜੁੱਮੇ ਹੈ। ਜਮਾਨਤ ਲੈ ਕੇ ਤਾਂ ਹੁਕਮ ਦੀਆ ਕਿ ਜਾਓ ਲਾਓ ਮੇਲਾ ਕਰੋ। ਲੱਗਾ ਖਾਲਸਾ ਆਵਣ।”

ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਬਗੁਲੀ ਕਲਾਂ ਜੋ ਇਸ ਮੇਲੇ ਦਾ ਪਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ੀ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਕਿੱਸਾ ਸੰਤ ਖਾਲਸਾ ਵਿਚ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਜੁੜੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦਾ ਕਲਮੀ ਚਿਤਰ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ।

“ਕਿਤਨਾ ਕੱਠ ਹੋਇਆ ਇਹ ਮੈਂ ਲਿਖਾਂ ਕਿਕਣ,
ਏਹ ਤਾਂ ਲਿਖਣ ਤੇ ਬਾਹਰ ਬਿਆਨ ਭਾਰਾ
ਕੋਹੜੇ ਮੁੱਖ ਸੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਲ ਦੱਸਾ,
ਜਿਵੇਂ ਲੱਗਿਆ ਬੜਾ ਦੀਵਾਨ ਭਾਰਾ
ਭੀੜ ਭਾੜ ਲੱਖੋਂ ਵੱਧ ਆਨ ਹੋਈ,
ਲਾਇਆ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਏਹ ਅਨਮਾਨ ਭਾਰਾ
ਦੇਸਾਂ ਦੇਸਾਂ ਦੇ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਕੂਕੇ,
ਕਰਦੇ ਸ਼ੌਕ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਆਨ ਭਾਰਾ।”

ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਤਨੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਜੁੜੀ ਸੰਗਤ ਲਈ ਗੁਰੂ ਕਾ ਲੰਗਰ ਇਕ ਰਸ ਅਤੇ ਅਤੁੱਟ ਵਰਤਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ, ਮਹੰਤ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਦੇਖ ਰੇਖ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ। ਸਮੁੱਚੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਲਾਂਗਰੀਆਂ ਦੇ ਜੱਥਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਬੜੀ ਮੁਸਤੈਦੀ ਨਾਲ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਤਾਈਨਾਤ ਕਰਕੇ, ਸਾਰਾ ਮੇਲਾ ਭੁਗਤਾਅ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਕਾਰਜ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਮਾਝੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ, ਕੂਕਾ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਵੀ ਸੂਤਰਧਾਰ ਸਨ। ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਥਾਣੇ ਕਚਿਹਰੀਆਂ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਵੀ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਤਪਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ, ਉਹ ਯੁਵਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਅਗੁਆਈ ਹੇਠ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨਿਬਾਹਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

20 ਪੋਹ 1966 ਬਿਕਰਮ ਨੂੰ (ਜਨਵਰੀ 1910 ਈ.) ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ, ਬਾਬਾ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਭੋਮੇ ਵਡਾਲੀਏ ਦੀ ਅਗੁਆਈ ਹੇਠ ਮਸਤਾਨਾ ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਬੋਰੀਆਂ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਬਾਲਕ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਉਗਰਾਹੀ ਵਾਲੇ ਊਠਾਂ ਨਾਲ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਚੁੰਗੀ ਵਾਲੇ ਮਹਿਸੂਲ ਕਟਾਉਣ ਲਈ ਅੜ ਗਏ।

ਮਸਤਾਨੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਕੇ ਲੰਗਰ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਾਣਿਆਂ ਦਾ ਬੇਹਾ ਮਸੂਲ? ਕੂਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਕਲਮ ਥੱਲੇ ਕਿਉਂ ਆਉਣ ਝੇੜਾ ਵੱਧ ਗਿਆ। ਮਸਤਾਨਾ ਤੇ ਚੁੰਗੀ ਵਾਲੇ ਭਿੜ ਪਏ। ਫਿਰ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀਂ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੰਬੂ ਦੇ ਭਰਾ ਆ ਗਏ, ਮਸਤਾਨੇ ਦੀ ਮਦਦ ਤੇ। ਗਹਿਗੱਚ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਚੁੰਗੀ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਕੂਕਿਆਂ ਦੀ। ਫਿਰ ਪੁਲਿਸ ਆ ਗਈ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੌਕੀ ਲੈ ਗਏ। ਬਾਬਾ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੱਸ ਕੇ, ਮਹੰਤ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਿਆਏ। ਮਹੰਤ ਜੀ ਕੁਝ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕਮੇਟੀ ਵਾਲੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੱਜਣ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਪੁਲਿਸ ਪਾਸ ਗਏ ਤੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝਾ ਕੇ, ਇਹਨਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਇਆ।

“ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਮਹੰਤ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤੋਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਲੈ ਲਈ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਮਾਲ ਕਿਤੋਂ ਵੀ ਲੰਘ ਜਾਵੇ ਕੋਈ ਮਸੂਲ ਨਾ ਲਵੇ। ਇਹ ਮਹੰਤ ਜੀ ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੰਗਰ ਦੀ ਬੜੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਅਪਾਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸੀ। ਮਹੰਤ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਟੱਬਰ ਸਨ। ਇਕ ਦਾ ਨਾਂ ਹਰ ਕੌਰ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਕੌਰ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਵੀ ਇਹ ਅਜੀਬ ਕਹਾਣੀ ਸੀ ਕਿ ਥਾਂ ਮੁੱਲ ਲੈ ਕੇ ਮਕਾਨ ਬਨਾਉਣਾ। ਉਸ ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਵੇਚ ਕੇ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਮੁਨਾਫਾ ਕੱਢ ਕੇ ਅੰਨ ਪਾਣੀ ਛੱਕਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਪੈਸੇ ਨੂੰ, ਕੂਕਿਆਂ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਬਿਹੰਗਮਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲਾਉਣਾ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੁੱਧ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦਹੀਂ ਲੈ ਦੇਣਾ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੁੱਧ, ਦਹੀਂ ਲੈ ਕੇ ਛਕਾਉਣਾ। ਅੱਠੀਂ ਪਹਿਰੀਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮਾਤਾਵਾਂ, ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾ ਕੇ ਪੜਤਾਲ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਮਹੰਤ ਹੋਰੀਂ ਤੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੀਆਂ ਸਨ।”

ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਬਾਅਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਯੁਵਾ ਸੰਤ ਜਿਊਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਭੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੰਭਾਲ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮਹੰਤ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਸੇਵਾ ਦੇ ਉੱਚ ਮਾਪ ਦੰਡਾਂ ਤੇ ਸੰਤ ਜਿਊਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਖਰੇ ਉੱਤਰੇ ਸਨ। ਮਹੰਤ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਸਾਡੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨਿਤ ਜੀਵਨ ਕਾਲ 1840-45 ਤੋਂ 1910-13 ਤੱਕ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਨ 1914 ਦੀ ਆਖਰੀ ਤਿਮਾਹੀ ਵਿਚ, ਪਹਿਲਾਂ ਮਹਾਰਾਜ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਪਰਮੁੱਖ ਨਾਮਧਾਰੀ

ਸਿੰਘਾਂ, ਸਾਧੂਆਂ ਸੰਤਾਂ, ਸੇਵਕਾਂ ਅਤੇ ਲਾਂਗਰੀਆਂ ਵਿਚ, ਮਹੰਤ ਹਜਾਰਾ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਨਾ ਮਿਲਣਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਜਾਂ ਅਕਾਲ ਚੱਲਣਾ ਕਰ ਜਾਣ ਜਾਂ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਕਾਰਨ, ਗੋਸ਼ਾ ਨਸ਼ੀਨ ਹੋ ਜਾਣ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹੋਰ ਸਰੋਤਾਂ ਤੱਕ ਵੀ ਸਾਡੀ ਰਸਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ।

ਪਮਾਲ ਕਲਾਂ ਅਤੇ ਪਮਾਲ ਖੁਰਦ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਪਿੰਡ ਹਨ। ਪਮਾਲ ਖੁਰਦ ਨੂੰ ਪਮਾਲੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਜੂਝਣ ਵਾਲੇ ਸੂਰਮੇ, ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਮਾਲੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਆਪਣੇ ਸੀਨੇ ਵਿਚ ਸਮੋਈ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੈਨਿਕ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕੱਟੜ ਵਿਰੋਧੀ ਰਾਜਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲਾਡਵਾ ਦਾ ਵੀ ਏਲਚੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ 1857 ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਸਮੇਂ, ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਜਾਨੀ ਤੇ ਮਾਲੀ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ। ਕਈ ਸਾਲ ਕਾਬੂ ਨਾਂ ਆਇਆ। ਪਕੜੇ ਜਾਣ ਤੇ ਫੌਜੀ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਛੇ ਹੋਰ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ, ਸ਼ਰੇਆਮ 26 ਜਨਵਰੀ 1862 ਨੂੰ, ਘਾਹ ਮੰਡੀ ਚੌਂਕ, ਪੁਰਾਣੀ ਕੋਤਵਾਲੀ, (ਪੁਰਾਣੀ ਸਰਾਂ), ਚੌੜਾ ਬਜ਼ਾਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਫਾਂਸੀ ਲਾ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸਦਾ ਸਸਕਾਰ ਨਾਨਕੇ ਪਿੰਡ ਬਦੋਵਾਲ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।"

ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਸੂਰਮੇ ਦੇ ਇਸ ਸਾਕੇ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਗੱਭਰੂ ਹਜਾਰਾ ਸਿੰਘ ਪਮਾਲ ਤੇ ਇਸ ਕਦਰ ਪਿਆ ਕਿ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਤਦੋਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਕੂਕਾ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ। ਗੋਰਾ ਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਦੀਆਂ ਸਖਤੀਆਂ ਉਹਨੇ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਸਹਾਰੀਆਂ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

- (1) ਸੰ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਕੂਕਾਜ ਆਫ ਨੋਟ ਇਨ ਦਾ ਪੰਜਾਬ, 1881, ਸਫਾ 2
- (2) ਸੰਤ ਤਰਨ ਸਿੰਘ ਵਹਿਮੀ, ਜੱਸ ਜੀਵਨ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਦੂਜੀ ਛਾਪ, ਅਕਤੂਬਰ 1997, ਸਫਾ 78
- (3) ਸੰਤ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਬਾਹੋਵਾਲ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ-ਭਾਗ ਦੂਜਾ (ਸੰ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ), ਸਫਾ 49
- (4) ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ, (ਸੰ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ), ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ, ਸਫਾ 111-15
- (5) ਉਪਰੋਕਤ, ਸਫਾ 181
- (6) ਉਪਰੋਕਤ, ਸਫਾ 215

- (7) ਸ੍ਰ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਵੈਚ, (ਬਗੁਲੀ ਕਲਾਂ), ਸੰਤ ਖਾਲਸਾ, 1935 ਈ., ਸਫਾ 44
- (8) ਸੰਤ ਬਾਹੋਵਾਲ, ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਸਫਾ 68-69
- (9) ਉਪਰੋਕਤ, ਸਫਾ 70
- (10) ਉਪਰੋਕਤ, ਸਫਾ 89-90
- (11) ਉਪਰੋਕਤ, ਸਫਾ 152-53
- (12) ਭਗਤ ਸਿੰਘ (ਸ਼ਹੀਦ-ਇ-ਆਜ਼ਮ), ਹਿੰਦੀ ਮਾਸਿਕ, ਮਹਾਂਰਥੀ, ਦਿੱਲੀ, ਫਰਵਰੀ 1928
- (13) ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ, ਸਫਾ 389-90, "ਹੋਰ ਭਾਈ ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਏਥੇ ਇਕ ਪੈਸੇ ਦੀ ਬੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸਰਕਾਰੇ। ਖਾਣ ਪੈਨਣ ਦਾ ਕੋਈ ਬੀ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ। ਜਿਨਾਂ ਕੁਛ ਸਰੇ ਓਤਨਾ ਲੰਗਰ ਪਾਇ ਦੇਣਾ ਡੇਰੇ। ਓਥੋਂ ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦੇ ਹੋ।"
- (14) ਸੰਤ ਬਾਹੋਵਾਲ, ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਸਫਾ 201
- (15) ਉਪਰੋਕਤ, ਸਫਾ 278-79
- (16) ਲਾਲ ਏਹਿ ਰਤਨ, ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਉਪਦੇਸ਼-3, (ਸੰ. ਪ੍ਰਿ. ਬੇਅੰਤ ਕੌਰ), 26-6-1953 ਨੂੰ ਬੰਕੋਕ (ਥਾਈਲੈਂਡ) ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼, ਸਫਾ 182-83
- (17) ਲਾਲ ਏਹਿ ਰਤਨ-5, ਸਫਾ 67-68
- (18) ਬਾਹੋਵਾਲ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ, ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਸਫਾ 387
- (19) ਉਪਰੋਕਤ, ਸਫਾ 400
- (20) ਉਪਰੋਕਤ, ਸਫਾ 401
- (21) ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸਵੈਚ, ਸੰਤ ਖਾਲਸਾ, ਸਫਾ 51
- (22) ਸੁਵਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ (ਸੰਪਾਦਕ), ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਕਿੱਸਾ ਕੀਤਾ, ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਝਰੋਖੇ 'ਚੋਂ, ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ, ਸਫਾ 54
- (23) ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦੇ ਧੰਨਵਾਦ ਸਾਹਿਤ ਸਤਿਜੁਗ (ਪੰਦਰਵਾੜਾ), 31 ਦਸੰਬਰ 2018 ਤੋਂ 13 ਜਨਵਰੀ 2019 ਵਿਚ ਛੱਪਿਆ, ਜਸਦੇਵ ਸਿੰਘ ਲਲਤੋਂ ਦਾ ਲੇਖ, 1857 ਵਿਚ ਲੜਨ ਵਾਲਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਮਾਲੀ, ਸਫਾ 11

-ਕਰੀਵਾਲਾ (ਸਿਰਸਾ) -125075

ਫੋਨ: 99963-71716

ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦਾ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਸਾਕਾ

- ਜੀ ਆਰ ਸੇਠੀ

ਜੀ. ਆਰ. ਸੇਠੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸੀਨੀਅਰ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸਨ। ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ 1988 ਵਿਚ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਕਈ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ 'ਓਰਲ ਹਿਸਟਰੀ ਸੈੱਲ' ਵੱਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਲੰਮੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ 'ਵਰਿਆਮ' ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਹੈ-ਸੰਪਾਦਕ)

ਹੁਣ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦੀ ਹਿਸਟਰੀ ਦੱਸਾਂ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਮੁਕਾਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਕੂੜਾ ਕਰਕਟ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੋਂ ਮਿਸਰੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਨੇੜੇ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁੱਜਿਆਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਕੁੱਜਿਆਂ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਡੱਕਣੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੂੜਾ ਸਾਰਾ ਓਥੇ ਸਿੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 1919 ਦੇ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ, ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਕਾਂਗਰਸ ਹੋਈ ਸੀ 1918 ਦੇ ਵਿੱਚ, ਓਥੇ ਜਾ ਕੇ ਦਾਅਵਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਅਗਲੀ ਜਿਹੜੀ ਕਾਂਗਰਸ ਹੈ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇਗੀ, ਦਸੰਬਰ 1919 ਦੀ। ਲਾਹੌਰ ਵਾਲਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਹੋਏ। ਪਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲੇ ਲਾਹੌਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਨਾ ਆਏ ਸਨ। ਲਾਹੌਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਠੀਕ ਹੈ, ਹੁਣ ਇਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ, ਸਵਾਮੀ ਸਤ ਦੇਵ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਤਿਆਰੀ ਕਰੋ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਜੋਸ਼ ਹੈ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈਕਚਰ ਲਈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਆਦਮੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਕੱਲ ਲੋਕ ਭੁੱਲ ਗਏ ਨੇ,

ਇੱਕ ਚੌਧਰੀ ਬੁੱਗਾ ਮੱਲ ਅਤੇ ਇੱਕ ਮਹਾਸ਼ਾ ਰਤੋ, ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਆਦਮੀ ਸਨ, ਇੱਕ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਦਲਾਲੀ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਮਹਾਸ਼ਾ ਰਤੋ, ਦੂਜੇ ਚੌਧਰੀ ਬੁੱਗੇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਮੋਟੀ ਦੁਕਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਭਲਵਾਨੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਖਿਆਲਾਂ ਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲਾ ਬਾਗ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਾਈ ਜਾਵੇ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਸੋ ਦੋ ਸੋ ਮਜ਼ਦੂਰ ਲਾ ਕੇ ਸ਼ਾਮੀਂ ਸੱਤ ਵਜੇ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੈਵਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਵਾਮੀ ਸਤ ਦੇਵ ਸ਼ਾਇਦ 30 ਮਾਰਚ 1919 ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਆਏ, ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੱਛਾ ਵਕਤ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਸਾਰੇ ਹਜ਼ੂਮ 'ਤੇ ਐਨਾ ਅਸਰ ਪਾਇਆ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਆਂਸ਼ ਆ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਨ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਅਸਰ ਸੀ; ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕੱਪੜੇ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ਚੱਲਿਆ ਤੇ ਬਾਨਾਂ ਦੇ ਬਾਨ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕੱਪੜੇ ਦੇ ਸਾੜੇ, ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਰੋਕਣ ਦੀ ਜੁਰਅਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹਦੀ ਦੁਕਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂ ਲੁੱਟ ਲਈ। ਐਨਾ ਜੋਸ਼ ਸੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ। ਤਿੰਨ ਦਿਨ 10 ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 12 ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੱਕ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਰਾਜ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਤਪਾਲ ਅਤੇ ਡਾ: ਕਿਚਲੂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਸੜ ਗਿਆ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰਾਮ ਨੌਮੀ ਮਨਾਈ ਸੀ 9 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ। ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਅਤੇ

ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਇੱਕੋ ਪਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ। ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿਲਕ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਤਿਲਕ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਜੋਸ਼ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮਾਇਲਡ ਜਰਲਿਨ ਨੇ, ਜਿਹਨੇ ਆਪ ਜਲੂਸ ਵੇਖਿਆ, ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਬੈਂਕ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਕਟੜੇ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੈਰੀ, ਓਥੇ ਬੈਠ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਸੀ, ਉਹਨੇ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਆਸਾਰ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੇ ਨੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉੱਪਰੋਂ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਲਵੋ, ਡਾ: ਕਿਚਲੂ ਅਤੇ ਡਾ: ਸਤਪਾਲ ਨੂੰ। ਇਹ ਵੀ ਉਸ ਜਲੂਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਸਰ ਨਾਲ ਇਹ ਬਗ਼ਾਵਤ ਫੈਲਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਦਸ ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਦਸ ਵਜੇ, ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਗ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀ ਕੋਠੀ ਜਾ ਕੇ ਕਹਿਣ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਓ। ਓਥੇ ਸੀ:ਆਈ:ਡੀ ਨੇ ਜਰਲਿਨ ਨੂੰ ਇਤਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਚੁਨਾਚਿ ਇੱਕ ਦਸਤਾ, ਕਲਾਂਗੜੀ ਪਿੰਡ ਹੈਗਾ ਜਿਹੜਾ, ਓਥੇ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਪੁਲ ਸੀ, ਇਹਦੇ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਜਿਓਂ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਨਾਹਰੇ ਵਗੈਰਾ ਲਾਏ, ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਚਾਰ ਪੰਜ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ। ਇਸਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਲੋਕ ਲਾਸ਼ਾਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਏ। ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਐਨਾ ਗੁੱਸਾ ਸੀ ਕਿ ਰਸਤੇ ਦੇ ਵਿੱਚ ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੈਂਕ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ, ਜਿਹੜਾ ਅੱਜ ਕੱਲ ਚਾਰਟਡ ਬੈਂਕ ਹੈ, ਇੱਕ ਅਲਾਇਸ ਬੈਂਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਕਟੜੇ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਮਾਰਕਿਟ ਹੈ ਦੇ ਕੋਨੇ ਤੇ, ਇਹਨਾਂ ਬੈਂਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬੈਂਕਾਂ ਦੇ ਗੁਦਾਮ ਲੁੱਟ ਲਏ।

ਮੈਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੇ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ। ਛੁੱਟੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਸਿਵਲ ਲਾਇਨ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਰਾਮ ਚੇਲਾ ਦਾ ਬਾਗ਼ ਹੈ, ਓਥੇ ਪੜ੍ਹਣ ਆਉਂਦੇ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਰੋਲਾ ਪਿਆ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਲੁੱਟ ਪੈ ਗਈ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਚਲੇ ਗਏ, ਸ਼ਹਿਰ ਜਾ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਅਲਾਇਸ ਬੈਂਕ ਦਾ ਸਾਹਿਬ ਹੈ, ਉਹਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਕੋਠੇ ਤੋਂ ਤੀਸਰੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੋਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਗੁਦਾਮ ਲੁੱਟ ਕੇ ਹਰ ਸ਼ਖ਼ਸ ਜਿਸ ਦਾ ਦਾਅ ਲੱਗਾ ਕੱਪੜੇ ਲੁੱਟ ਕੇ ਲਿਜਾ ਰਹੇ ਨੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਲੂਮ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਇਹ

ਹਾਲਤ ਦਸ, ਗਿਆਰਾਂ ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੱਕ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ।

13 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੁਣਿਆ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ। ਇਨ੍ਹੇ ਨੂੰ ਫੌਜ ਆ ਗਈ, ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਦੀ, ਕਿ ਇੱਥੇ ਅਮਨ ਚੈਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਵੇਲੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜੱਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਜਲਸੇ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸਾਖੀ ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਤੈਦਾਦ ਵਿੱਚ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਦਿਨ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਔਰ ਜੱਲਿਆਂ ਵਾਲਾ ਬਾਗ਼ ਕਿਉਂਕਿ ਨੇੜੇ ਸੀ, ਕਈ ਭਲੇ ਲੋਕ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਓਥੇ ਆ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇੱਥੇ ਜਲਸਾ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਇੱਥੇ 'ਕਰਾਊਡ' ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਓਥੇ ਜਲਸਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਚਲੋ ਓਥੇ ਤਮਾਸ਼ਾ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਇਨੀ ਸਮਝ ਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਲੇਕਿਨ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਇੱਕ ਮਿੰਟ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਦਰ ਫੌਜ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਔਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਰਸਤਾ ਹੈ, ਸਾਰਾ ਤਿੰਨ ਫੁੱਟ ਚੌੜਾ ਜਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ਼ ਦਾ, ਔਰ ਸਾਨੂੰ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਚੱਲਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ ਕਿ ਇਹ ਫ਼ੋਕੀ ਏ— ਇਹ ਝੂਠੀ ਜੇ, ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਮੈਂ ਸੁਣੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਉਂਕਿ ਜੱਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ਼ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਰਸਤੇ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਜਿਹੜਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਰਾਏ ਵੱਲੋਂ ਆਈਏ, ਅੱਜ ਕੱਲ ਬ੍ਰਹਮ ਬੂਟਾ ਅਖਾੜੇ ਦਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਹੈ, ਉਸ ਪਾਸਿਓਂ ਰਸਤੇ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ, ਓਧਰ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ। ਅਜੇ ਦਸ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਗਿਆ ਹੋਵਾਂਗਾ ਕਿ ਖ਼ੂਨ ਨਾਲ ਲੱਥ ਪੱਥ ਲੋਕ ਬਾਹਰ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਫਿਰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਗੋਲੀ ਚੱਲੀ ਏ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਘਰ ਆ ਗਏ। ਘਰ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਅਜੇ ਬੈਠਿਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਕਿੱਥੇ ਗਿਆ, ਲੇਕਿਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਜੱਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ਼ ਜਾਵਾਂਗਾ,

ਮੇਰਾ ਇੱਕ ਜਮਾਤੀ ਪੰਡਤ ਦੌਲਤ ਰਾਮ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਮੇਰੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਗਰੀਬ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਰੋਂਦੀ ਆ ਗਈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਲੱਗੀ ਏ। ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਉਸਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਾਓ। ਮੇਰਾ ਉਹ ਜਿਗਰੀ ਦੋਸਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਚੱਲ ਮੈਂ ਮਹੱਲੇ ਵਿੱਚ ਫਲਾਣੇ ਫਲਾਣੇ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਓਥੇ ਲੈ ਚੱਲਦਾ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਲੈ ਗਿਆ, ਡਾ: ਈਸ਼ਰ ਦਾਸ ਭਾਟੀਆ ਕੋਲ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਲਾਜ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਦੀ ਗੋਲੀ ਕੱਢਣ ਬਾਹਰ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਡਾਕਟਰ ਆਪਣਾ ਵਾਕਿਫ਼ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਕੋਠੇ ਤੋਂ ਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇਹ ਚੱਲ ਫ਼ਿਰ ਤਾਂ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਚੁਰਾਸੀ ਅਟਾਰੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਣੀ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਆ ਜਾਓ, ਉਥੇ ਇਸ ਦੇ ਪੱਟੀ ਕਰ ਦਿਆਂਗੇ। ਅਸੀਂ ਦੋਨੋਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਚੁਰਾਸੀ ਅਟਾਰੀ ਦਾ ਫ਼ਾਸਲਾ ਸੀ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਬੜੇ ਘਬਰਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਲੇਕਿਨ ਡਾਕਟਰ ਕਿਦਾਰ ਨਾਥ ਬੜੇ ਹੌਸਲੇ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਉਥੇ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਗਏ ਤੇ ਜਿਹਦੀ ਗੋਲੀ ਕੱਢੀ, ਉਹ ਮਰ ਗਿਆ। ਫ਼ੇਰ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ, ਇਹਦੀ ਪੱਟੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਗੋਲੀ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਚੁਨਾਚਿ ਆਪਣਾ ਤਜਰਬਾ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਫ਼ਲਾਣਾ ਦੋਸਤ ਮਰ ਗਿਆ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੋਸਤ ਦਾ ਲੜਕਾ ਮਰ ਗਿਆ, ਰੋਲਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈ ਗਿਆ।

ਫ਼ੇਰ ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਬਿਲੁਕਲ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਈ, ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਗਸ਼ਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਸਖ਼ਤੀ ਦਾ ਆਲਮ ਇਹ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅਸੀਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਾਂ, ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਬਾਈਸਾਈਕਿਲ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਏ ਗਏ ਕਿ ਕੋਈ ਬਾਈਸਾਈਕਿਲ ਨਹੀਂ ਚਲਾ ਸਕਦਾ। ਸਾਡਾ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਵਾਦਨ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੋ-ਦੋ, ਤਿੰਨ-2 ਸੌ ਅਸੀਂ ਕਾਲਜ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਟੈਂਡ ਕਰੀਏ ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਬਾਈਸਾਈਕਿਲ ਹੀ ਜ਼ਬਤ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਲੱਗ ਕੇ ਬਾਈਸਾਈਕਿਲ ਤੇ ਛਾਉਣੀ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਕੋਲੋਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਲੈ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਬਾਈਸਾਈਕਿਲ ਤੇ ਆ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਫ਼ੇਰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵਾਦਨ ਸਾਹਿਬ ਗਏ ਅਤੇ ਉਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਸੀ ਜਾਂ ਇੱਕ ਦਮ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ, ਇੱਥੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਬੰਬਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਏ। ਮੈਨੂੰ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਮੈਂ ਵਾਦਨ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਤਸਦੀਕ ਵੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਗਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਕਦੇ ਵੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ ਅਤੇ ਇਹ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰਨਾ। ਚੁਨਾਚਿ ਵਾਦਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਇਹ ਬਲਾ ਟਲ ਗਈ ਔਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ

ਵਾਦਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹੁਣ ਇਹਦੇ ਬਾਅਦ ਅਮਨ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਸਖ਼ਤੀ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਫੜੋ ਫੜੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਤਲਾਸ਼ੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਜਿਹੜਾ ਚੋਰੀ ਦਾ ਕੱਪੜਾ ਅਤੇ ਬੈਂਕ 'ਚ ਲੁੱਟ ਕੇ ਲਿਆਏ, ਐਨੇ ਲੋਕ ਡਰੇ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਥਾਨ ਆਪਣੇ ਖਰੀਦੇ ਹੋਏ, ਉਹਨਾਂ ਵੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਸਾਰਿਆਂ, ਉਹ ਵੀ ਥਾਨ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਿੱਟ ਦਿਤੇ। ਪੁਲਿਸ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਗਈ। ਦਹਿਸ਼ਤ ਬਹੁਤ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਬਹੁਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਵਕੀਲਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਰਜਿਸਟਰ ਹੋ ਗਏ, ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪਰੇਡ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਕਿ ਕੰਪਨੀ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਦਸ ਵਜੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਵਕੀਲ ਜਿਹੜੇ ਹਨ, ਇਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੌਮਪ੍ਰਸਤ ਹਨ, ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਇਹ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਕਰਵਾਉਂਦੇ, ਇਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਬੋੜੀ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤੀ ਹੋਈ। ਲੇਕਿਨ ਅੱਠ ਦਸ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਠੱਲ ਪੈ ਗਿਆ।

ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮਹੀਨਾ ਡਰ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦਾ ਆਲਮ ਰਿਹਾ। ਬੁੱਗਾ ਚੌਧਰੀ, ਰਤੋ ਫੜੇ ਗਏ, ਇਹਨਾਂ ਤੇ ਕਤਲ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ, ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ, ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ ਸੀ, ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ, ਫ਼ੇਰ ਪੰਡਿਤ ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਸੀ:ਆਰ:ਦਾਸ ਵਗੈਰਾ ਇੱਥੇ ਆਏ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਖ਼ਲ ਨਾਲ ਅਤੇ ਪੰਡਤ ਮਾਲਵੀਆ ਦੇ ਦਖ਼ਲ ਨਾਲ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੈਂਟਰਲ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਉਮਰ ਕੈਦ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰੇ ਖ਼ਾਸਾ ਅਰਸਾ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰਹੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਏ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵੀਹ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਹੋਈ। ਹੁਣ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਕਾਫ਼ੀ ਨੇੜੇ ਦੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵੇਲੇ 1947 ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਆ ਗਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਪੁੱਛਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਿੱਛੇ ਸੁੱਟੇ ਗਏ ਅਤੇ ਕਈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਡੀ ਲੁੱਟ ਕੇ ਅੱਗੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਉਹ ਅੱਗੇ ਆ ਗਏ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖੱਦਰ ਦੇ ਜਾਮੇ ਪਹਿਨ ਲਏ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਂਬਰਸਿੱਪਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਕੁਛ ਆਦਮੀ ਜਿਹੜੇ ਬਹੁਤ ਬਹੁਤ ਚਤੁਰ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਫ਼ਾਇਦੇ ਉਠਾਉਣ ਖ਼ਾਤਿਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੈਂਬਰੀ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

‘ਤੇ ਅਖੀਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਮਿਲ ਗਿਆ !

ਡਾ: ਹਰਸਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਐਮ.ਡੀ.

ਗੱਲ ਕਈ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਇਕ ਚਾਰ ਕੁ ਸਾਲ ਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜਿੰਦਰਾ ਹਸਪਤਾਲ ਤੇ ਬੱਚਾ ਆਊਟਡੋਰ ਵਿਚ ਚੈਕਅੱਪ ਕਰਵਾਉਣ ਆਈ। ਉਹ ਕਈ ਡਾਕਟਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਢੇਰਾਂ ਢੇਰ ਦਵਾਈ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਖੁਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਕੋਈ ਖਾਸ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ। ਖੁਰਾਕ ਸਹੀ ਨਾ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸਭ ਜਾਪਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਕੇ ਫਲ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਖਾਣ ਬਾਰੇ ਸਮਝਾਇਆ। ਜਾਣ ਲੱਗਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਟਾਫ਼ੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਉਹ ਬੱਚਾ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਤੇ ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਫਿਰ ਵਿਖਾਉਣ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਘਰੋਂ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਰ ਕੇ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸੇ ਡਾਕਟਰ ਆਂਟੀ ਕੋਲ ਜਾਣਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਦਵਾਈਆਂ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਕੇ ਟਾਫ਼ੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਇਸ ਵਾਰ ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆਂ ਟਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਵਾਰ ਆਉਣ ਬਾਅਦ ਉਹ ਬੱਚਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਘੁਲ ਮਿਲ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਂ ਮੰਮੀ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਝਿੜਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਸਾਲ ਕੁ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਵਾਰ ਉਸ ਆ ਕੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਕੋਲ ਮੂੰਹ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਡਾਕਟਰ ਆਂਟੀ ਮੈਂ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਲੈਣੈ।”

ਮੈਂ ਖਿੜਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸ ਪਈ ਤੇ ਕਿਹਾ, “ਤੂੰ ਏਨਾ ਪਿੰਦਾ ਜਿਹਾ ਹੈਗੀ! ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਕੋਈ ਟਾਫ਼ੀ ਨਈਂ ਐ। ਕਿਵੇਂ ਚਲਾਏਂਗਾ? ਤੂੰ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਗੱਦੀ ਤੱਕ ਮਸਾਂ ਪਹੁੰਚਦੇਂ। ਵੱਡਾ ਹੋ, ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ, ਫੇਰ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਲਵੀਂ।”

ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, “ਡਾਕਟਰ ਜੀ, ਇਹ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿੰਦੀ ਬਣ ਗਿਐ। ਰਤਾ ਕੁ ਝਿੜਕੋ ਤਾਂ ਝਟਪਟ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਡਾਕਟਰ ਮਾਸੀ ਨੂੰ ਲਾ ਦਿਆਂਗਾ। ਹੁਣ ਖਹਿੜੇ ਪਿਐ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਲੈਣੈ। ਭਲਾ ਦੱਸੋ ਇਹ ਕੋਈ ਉਮਰ ਐ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਖਰੀਦਣ ਦੀ!”

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਮਿਹਨਤ ਕਰ ਕੇ ਪੜ੍ਹੋ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਲਾਈਸੈਂਸ ਬਣਨ ਦੀ ਉਮਰ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਦੋਂ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਮਿਲ ਜਾਏਗਾ।

ਇਸ ਤਸੱਲੀ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕੁੱਝ ਸਾਲ ਲੰਘ ਗਏ। ਫਿਰ ਉਹ ਲਗਭਗ ਦੋ ਕੁ ਸਾਲ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਈ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਵੀ ਹੋਰ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਵਿਚ ਉਸ ਬਾਰੇ ਭੁੱਲ ਗਈ।

ਇਕ ਦਿਨ ਅਚਾਨਕ ਉਹ ਆਈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਬੁਝਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਬਿਨਾਂ ਕੁੱਝ ਵੀ ਬੋਲੇ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਬੱਚਾ ਚੈਕਅੱਪ ਕਰਵਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਬੱਚਾ ਫੇਰ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, “ਪਲੀਜ਼ ਮੇਰੇ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਦਿਓ।”

ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਹ ਏਨੀ ਉਦਾਸ ਕਿਉਂ ਹੈ? ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, “ਖ਼ੋਰੋ ਕਿਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਲੱਗ ਗਈ ਹੈ! ਇਹ ਦਾ ਪਿਓ ਨਸ਼ਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਐ। ਅੱਧੀ ਜ਼ਮੀਨ ਗਿਰਵੀ ਰੱਖ ‘ਤੀ। ਕੌਣ ਲਾਹੂਗਾ ਇਹ ਕਰਜ਼ਾ? ਇਹ ਬੱਚਾ ਪਾਲਾਂ ਕਿ ਇਹਦਾ ਪਿਓ ਸਾਂਭਾਂ? ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਦੀ ਰਟ ਲਾਈ ਰੱਖਦੇ। ਦੱਸੋ ਮੈਂ ਕਿੱਧਰ ਜਾਵਾਂ?”

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹਿਮਤ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਹੌਸਲਾ ਰੱਖੋ। ਸਭ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਘਰ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਨਸ਼ਾ ਛਡਾਊ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾ ਦੇਵੋ ਤੇ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਬੱਚੇ ਉੱਤੇ ਲਾਵੋ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਕੇ ਅੱਗੋਂ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਾਂਭੇ।

ਉਸ ਦਿਨ ਉਹ ਉਚਾਟ ਹੀ ਵਾਪਸ ਮੁੜੀ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਾੜਾ ਲੱਗਿਆ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਹ ਫਿਰ ਆਈ ਤਾਂ ਵੀ ਉਦਾਸ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਰ ਉਹ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਝਿੜਕਣ ਵੀ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਤੇਨੂੰ 18 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ‘ਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਮਿਲੇਗਾ। ਜੇ ਪੈਸੇ ਘਟ ਗਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪਾ ਦਿਆਂਗੀ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖੋ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਫਿਰ ਕਈ ਸਾਲ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਜਦੋਂ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ

ਉਹ ਬੱਚਾ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦਾ ਪਰ ਦਿਸਿਆ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸਭ ਠੀਕ ਠਾਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਣਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਬੱਚਾ 18 ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਣਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਮੈਡੀਸਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਡਾਕਟਰ ਕੋਲ ਵਿਖਾਉਣ ਚਲੇ ਗਏ ਹੋਣੇ ਹਨ।

ਇਕ ਦਿਨ ਆਊਟਡੋਰ ਵਿਚ ਬੜੀ ਭੀੜ ਸੀ ਤੇ ਗਰਮੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਵਾਰ-ਵਾਰ ਲਾਈਟ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਅਖੀਰ ਸਾਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਕਮਰੇ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਭੀੜ ਤੇ ਗਰਮੀ ਕਾਰਣ ਘਬਰਾਹਟ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਨੁੱਕਰ ਵਿਚ ਇਕ ਔਰਤ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਧੌਲੇ ਖਿੱਲਰੇ ਪਏ ਸਨ ਤੇ ਨਜ਼ਰਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਗੱਡੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਇਜ਼ ਚੁਫਾਲ ਬੈਠੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਕਈ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਨ ਬਾਅਦ ਵੀ ਜਦ ਉਹ ਨਾ ਹਿੱਲੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਘਬਰਾਹਟ ਹੋਈ ਕਿ ਕਿਤੇ ਕੁੱਝ ਮਾੜਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਜਿਉਂ ਹੀ ਝੁੱਕ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਮੂੰਹ ਉਤਾਰ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਕੁੱਝ ਪਛਾਣਿਆ ਜਿਹਾ ਲੱਗਿਆ। ਨੀਝ ਲਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਉਹੀ ਔਰਤ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਘਬਰਾ ਗਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਂਹ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਉਠਾਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਚੁੱਪਚਾਪ ਮੈਨੂੰ ਘੂਰਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਫੇਰ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਬੋਲੀ, “ਮੈਂ ਅੱਜ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਲੈ ਦਿੱਤੇ।”

ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਲੈ ਏਨੀ ਵਧੀਆ ਖ਼ਬਰ ਤੂੰ ਏਨੀ ਉਦਾਸੀ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਦੱਸ ਰਹੀ ਐਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਮੁਬਾਰਕਬਾਦ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋਈ। ਤੇਰਾ ਮੁੰਡਾ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਇਆ? ਉਸੇ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਤੇਰੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਦਾ ਹੁਣ ਕੀ ਹਾਲ ਹੈ?”

ਮੈਂ ਕੌਤੁਹਲਵਸ਼ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਸਵਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਏ। ਉਹ ਕੁੱਝ ਬੋਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਮੈਂ ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਹ ਏਨੇ ਸਾਲ ਕਿੱਧਰ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ?

ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਪੱਥਰ ਬਣੀ ਪਈ ਸੀ। ਕੁੱਝ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਬੁੱਲ ਫਰਕੇ ਤੇ ਉਹ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਬੋਲੀ, “ਕਾਕੇ ਦਾ ਪਿਓ ਤਾਂ ਚਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੁਨੀਆ ਛੱਡ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਨਸ਼ਿਆਂ ਨੇ ਖਾ ਲਿਆ। ਸਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਗਿਰਵੀ ਰੱਖ ਗਿਆ। ਸਿਰਫ਼ ਘਰ ਬਚਿਆ ਸੀ। ਅੱਜ ਮੈਂ ਉਹ ਵੀ ਗਿਰਵੀ ਰੱਖ ਕੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਲੈ ਦਿੱਤੇ।”

“ਇਹ ਕਿਉਂ ਕਰਨਾ ਸੀ,” ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਟੋਕਿਆ, “ਏਨੀ

ਕਾਹਲ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ? ਹੁਣ ਕਿਵੇਂ ਏਨਾ ਕਰਜ਼ਾ ਲਾਹੇਂਗੀ? ਕਿੱਥੇ ਰਹੇਂਗੀ?”

“ਅੱਜ ਕਾਕਾ 18 ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹੋ ਗਿਐ। ਇਸ ਲਈ ਅੱਜ ਜਨਮਦਿਨ 'ਤੇ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਲੈ 'ਤਾ,” ਉਹ ਬੋਲੀ।

“ਪਰ ਕਾਕਾ ਹੈ ਕਿੱਥੇ,” ਮੈਂ ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ?

“ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਵੀ ਨਸ਼ਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਸਾਰੀਆਂ ਨਸਾਂ ਵਿੰਨ ਛੱਡੀਆਂ। ਘਰ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਟੀਂਡੇ ਵੀ ਚੋਰੀ ਕਰ ਕੇ ਵੇਚ 'ਤੇ। ਬਥੇਰਾ ਇਲਾਜ ਕਰਵਾਇਆ ਪਰ ਕੁੱਝ ਨਾ ਬਣਿਆ। ਖੇਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗਿਰਵੀ ਸਨ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਰੋਜ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਮਰਦਿਆਂ ਵੇਖਦੀ ਸੀ। ਨਸ਼ੇ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਤੜਫਦਾ ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਅੱਜ ਘਰ ਗਿਰਵੀ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਪੁੜੀ ਵੀ ਲਿਆ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਨਵਾਂ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਵੀ। ਦਿਲ 'ਤੇ ਪੱਥਰ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਬੀ ਫੜਾਈ ਹੈ, ਇਸ ਉਮੀਦ 'ਤੇ ਕਿ ਅੱਜ ਨਸ਼ੇ 'ਚ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਨੂੰ ਹਵਾ ਵਾਂਗ ਉਡਾਉਂਦਾ ਇੱਕੋ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਟਰੱਕ ਥੱਲੇ ਆ ਕੇ ਮਰ ਜਾਏਗਾ। ਰੋਜ਼ ਦਾ ਤਿਲ ਤਿਲ ਮਰਦਾ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ,” ਏਨਾ ਕਹਿਦਿਆਂ ਉਹ ਚੁਫਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਢਹਿ ਪਈ ਤੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਬੁਦਬੁਦਾਈ, “ਚਲੋ ਅਖੀਰ ਉਸ ਦੀ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਲਟਕਦੀ ਸਧਰ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ 18ਵੇਂ ਜਨਮ ਦਿਨ 'ਤੇ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਮਿਲ ਤਾਂ ਗਿਆ।”

ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਾਹਰ, 28, ਪ੍ਰੀਤ ਨਗਰ,

ਲੋਅਰ ਮਾਲ ਪਟਿਆਲਾ।

ਫੋਨ ਨੰ: 0175-2216783

ਵਰਿਆਮ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ

ਸ. ਦੀਦਾਰ ਸਿੰਘ, ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਗੁਰਾਇਆ	2000 ਰੁ.
ਸ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ	1000 ਰੁਪ
ਬੀਬੀ ਹਰਦੀਪ ਕੌਰ ਸੁਪਤਨੀ	
ਸਵਰਗੀ ਸੰਤ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ	
ਭੋਗ ਸਮੇਂ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਲੋਂ ਭੇਟਾ	1000 ਰੁ.
ਜਥੇਦਾਰ ਸਾਧਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੰਡੀ	500 ਰੁ.
ਸ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨਿਰਾਲਾ	500 ਰੁ.
ਗੁਪਤ ਸਹਾਇਤਾ	500 ਰੁ.
ਸੰਤ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਲੋਚ, ਜਲੰਧਰ	500 ਰੁ.
ਡਾ. ਸਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੰਡੀ ਦੇ	
ਭੋਗ ਸਮੇਂ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਲੋਂ ਭੇਟਾ	
ਜਥੇਦਾਰ ਸਾਧਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੰਡੀ ਰਾਹੀਂ	500 ਰੁ.
ਸ. ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਰਾਣੀਆਂ	100 ਰੁ.

ਜਲੰਧਰ ਦਾ ਕੋਹੇਨੂਰ-ਬੀ.ਆਰ.ਚੋਪੜਾ ਜੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ

—ਭੁਪਿੰਦਰ ਉਸਤਾਦ

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਿੱਸਾ ਪਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਾਮ ਰੋਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਹਰ ਕਲਾ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਵੱਧ ਚੜ੍ਹਕੇ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿਨੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਧੰਮਾਂ ਪਾਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਮ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਸਦਾਅਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ-ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ-ਕੁੰਦਨ ਲਾਲ ਸਹਿਗਲ-ਮੁਹੰਮਦਰਫੀ-ਮਹਿੰਦਰ ਕਪੂਰ ਨੂਰਜਹਾਂ-ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ-ਧਰਮਿੰਦਰ-ਦੇਵ ਅਨੰਦ-ਗੀਤਾ ਬਾਲੀ-ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ-ਬਲਦੇਵ ਰਾਜ ਚੋਪੜਾ-ਯਸ਼ਰਾਜ ਚੋਪੜਾ-ਗੁਲਜ਼ਾਰ। ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਨਾਮ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਾਮ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਕੁੰਦਨ ਲਾਲ ਸਹਿਗਲ-ਬੀ.ਆਰ. ਚੋਪੜਾ-ਯਸ਼ਰਾਜ ਚੋਪੜਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜਲੰਧਰ ਨਾਲ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਸਿਨੇ ਜਗਤ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ ਸਕਦਾ। ਬੀ.ਆਰ. ਚੋਪੜਾ ਅਤੇ ਯਸ਼ਰਾਜ ਚੋਪੜਾ ਦਾ ਘਰ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਘਰ ਤੋਂ 15-16 ਕੁ ਘਰਾਂ ਦੀ ਦੂਰੀ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ੍ਰੀ ਵਲੈਤੀ ਰਾਮ ਚੋਪੜਾ ਨੇ ਇਹ ਘਰ 1935-36 ਵਿਚ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਵਲੈਤੀ ਰਾਮ ਜੀ ਰੇਲਵੇ ਵਿਚ ਅਕਾਊਂਟ ਅਫਸਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਰਾਹੋਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਪੁੱਤਰ, ਹੰਸ ਰਾਜ ਚੋਪੜਾ-ਬਲਦੇਵ ਰਾਜ ਚੋਪੜਾ-ਧਰਮ ਚੋਪੜਾ, ਰਾਜ ਚੋਪੜਾ ਅਤੇ ਯਸ਼ਰਾਜ ਚੋਪੜਾ ਸਨ। ਇਕ ਬੇਟੀ

ਬਲਦੇਵ ਰਾਜ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਬਿਮਲਾ ਰਾਣੀ ਹੈ ਜੋ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਸਿਨੇ ਜਗਤ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬੀ.ਆਰ. ਚੋਪੜਾ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਦੇ ਫੋਟੋ ਗਰਾਫਰ ਧਰਮ ਚੋਪੜਾ ਹੀ ਸਨ। ਧਰਮ ਚੋਪੜਾ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਰਾਜ ਚੋਪੜਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਦੇ ਡਿਸਟੀਬਿਊਟਰ ਹਨ। ਹੰਸ ਰਾਜ ਚੋਪੜਾ ਦੇ ਸਪੁਤਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਡਿਸਟੀਬਿਊਟ ਕਰਦੇ

ਰਹੇ।

ਸੁਰਿੰਦਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਲਲਿਤ ਚੋਪੜਾ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਇਥੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਹੰਸ ਰਾਜ ਚੋਪੜਾ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਫਿਲਮਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਕਲਕੱਤਾ ਹੀ ਫਿਲਮਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਸੀ। ਬਲਦੇਵ ਰਾਜ ਦਾ ਜਨਮ 22 ਅਪਰੈਲ 1914 ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਵਲੈਤੀ ਰਾਮ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਰੋਪਦੀ ਦੇ ਘਰ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਮੁਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਇਥੇ ਹੀ ਹੋਈ। ਫਿਰ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਥੇ ਗਵਾਲ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਸੀ। ਫਿਰ ਵਲੈਤੀ ਰਾਮ ਜੀ ਨੂੰ ਚੋ-ਬੁਰਜੀ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਬੰਗਲਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਏਥੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਬਲਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਦਬ ਵਿਚ ਐੱਮ.ਏ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਬਦਲੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਹੋ ਗਈ। ਪਰ ਬਲਦੇਵ ਰਾਜ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਹੀ ਰਹੇ। ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਗਿਆ। ਏਥੇ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੀ ਬਲਦੇਵ ਰਾਜ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਫਿਲਮਾਂ ਵੱਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ 'ਸਿਨੇ ਹੋਰਲਡ' ਵਾਸਤੇ ਫਿਲਮਾਂ ਦੇ ਤਬਸਰੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਾਲਮ ਲਿਖਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਤਾਂ ਬਲਦੇਵ ਹੁਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਸਬਤ

ਰੋਡ ਉੱਤੇ ਕਮਰਾ ਕਿਰਾਏ ਉੱਤੇ ਲੈ ਲਿਆ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋਣ ਤੱਕ ਉਹ ਉਥੇ ਹੀ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਫਸਾਦਾਂ ਕਰਕੇ ਬਲਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਬੁੱਝੇ ਮਨ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਪਿਆਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਲਾਹੌਰ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਅਕਸਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਉਸ ਮੌਜ਼ ਬਹਾਰ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਹੀ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਕਾਲਜ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਹੂਲਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਉਹ

ਅਪ੍ਰੈਲ-2014

ਫਿਲਮਾਂ ਦਾ ਤਬਸਰਾ ਲਿਖਣ ਲੱਗੇ ਫਿਲਮ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਨੂੰ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਠੋਸ ਗਏ ਦਿੰਦੇ। ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਕ ਤੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਲਿਖ ਦਿੰਦੇ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਉਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ। ਪਾਠਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਫਿਲਮ ਜਗਤ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਫਿਲਮ ਡਾਇਰੈਕਟਰਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦਾ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਨ ਵੱਧਣ ਲੱਗ ਪਈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ 'ਸਿਨੇ ਹੋਰਲਡ' ਤਾਂ ਖੂਬ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਲਦੇਵ ਹੁਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਫਿਲਮ ਜਗਤ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਹੋਇਆ ਇਥੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਕੁਝ ਦੋਸਤਾਂ ਨੇ ਫਿਲਮ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਬਲਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਫਿਲਮ ਬਣਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ' ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਫਿਲਮ ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸੀ। ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਸੀ ਜੀ.ਏ. ਚਿਸ਼ਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਗਿਰਦ ਸਨ "ਉਮਰ ਖਯਾਮ"। ਪਰ ਅਫਸੋਸ, ਇਹ ਫਿਲਮ ਬਣਨਾਰੇ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ ਗਈ। ਚੋਪੜਾ ਜੀ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਜਲੰਧਰ ਆ ਗਏ।

ਫਿਲਮ 'ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ' ਦਾ ਫਾਈਨੈਂਸਰ ਵੀ ਜਲੰਧਰ ਦਾ ਹੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਅਮਨ ਅਮਾਨ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਬੰਦਾ ਚੋਪੜਾ ਸਾਬੂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਪਿਆ। ਫਿਰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਲੋਕ ਵੀ ਇਸੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਕੋਈ ਫਿਲਮ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਬੰਬਈ ਨੂੰ ਚਾਲੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫਿਲਮ ਬਣਾਈ 'ਕਰਵਟ'। ਇਸ ਫਿਲਮ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਸਨ ਹੰਸ ਰਾਜ ਬਹਲ ਤੇ 6 ਗੀਤਕਾਰਾਂ ਦੇ 12 ਗੀਤ। ਗੀਤ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਚਲੇ ਪਰ ਫਿਲਮ ਨਾ ਚਲ ਸਕੀ। ਇਸ ਫਿਲਮ ਦਾ ਇਕ ਗੀਤ "ਨਿਗਾਹੇਂ ਮਿਲਾਨੇ ਕੋ ਜੀ ਚਾਹਤਾ ਹੈ।" ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਇਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਗੀਤ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਵਿਚ ਰਸ ਘੋਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਹੈ:—"ਦੀਵਾਨਾ ਗਯਾ ਦਾਮਨ ਸੇ ਲਿਪਟ, ਇਸ ਕਰਬਟ, ਕੜੀ ਉਸ ਕਰਬਟ"।

ਜੇ ਆਦਮੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰੱਖਿਆ ਕਦਮ ਹੀ ਗਲਤ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਮਯੂਸ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਚੋਪੜਾ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਕਰਵਟ ਨਾਕਾਮੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਪੱਲੇ ਸੀ ਉਹ ਸਭ ਮਿੱਟੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਆਲਮ ਵਿਚ ਛੁੱਬੇ ਚੋਪੜਾ ਸਾਬੂ ਫਿਰ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਰੁਝਣ ਦਾ ਸੋਚ ਕੇ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮ' ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਸ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਸਹਿ ਐਡੀਟਰ ਸ੍ਰੀ ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ ਜੀ, ਚੋਪੜਾ ਜੀ ਦੇ ਅੰਕਲ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਪੂਰੀ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਹੀ

ਜਾਏਗੀ। ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਚੋਪੜਾ ਜੀ ਦੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਦਿਆਂ ਕਿਹਾ-ਬੇਟਾ ਨੌਕਰੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਤੈਨੂੰ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਆਪਣੀ ਜਦੋਂ ਜਹਿਦ 'ਚੋਂ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਕੇ ਆਉਣਾ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਕ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹਾਰ ਨਾ ਮੰਨ, ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਹੌਸਲਾ ਰੱਖ ਕੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਨਿਤਰ, ਕਾਮਯਾਬੀ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲੇਗੀ।"

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਠੀਕ ਸੀ, ਪਰ ਚੋਪੜਾ ਸਾਬੂ ਦੀ ਜੇਬ ਖਾਲੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਰੋਟੀ ਦੇ ਵੀ ਲਾਲੇ ਪਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਚੋਪੜਾ ਸਾਬੂ ਅੰਕਲ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਕੇ ਦਫ਼ਤਰੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ। ਖਾਲੀ ਜੇਬ ਬੰਬਈ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਉਤੇ ਘੁੰਮਦੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਜੁਗਾੜ ਵਾਰੇ ਸੋਚਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੜਕਾਂ ਨਾਪਦਿਆਂ ਇਕ ਦਿਨ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਦੋਸਤ ਲੇਖਕ-ਅਭਿਨੇਤਾ-ਨਿਰਮਾਤਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਆਈ.ਐਸ. ਜੌਹਰ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋ ਗਈ। ਦੋਹਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੇ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ। ਫਿਰ ਜੌਹਰ, ਚੋਪੜਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਕ੍ਰਿਕਟ ਕਲੱਬ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਵੱਲ ਲੈ ਗਏ। ਉਥੇ ਜੌਹਰ ਨੇ ਚੋਪੜਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਉਤੇ ਫਿਲਮ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਚੋਪੜਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਤਾਂ ਪਸੰਦ ਆ ਗਈ ਪਰ ਪੈਸੇ ਕਿੱਥੋਂ ਔਣਗੇ? ਇਹ ਫਿਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗਾ।

ਸਮੇਂ ਨੇ ਫਿਰ ਕਰਬਟ ਬਦਲੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਚੋਪੜਾ ਸਾਬੂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਦੋਸਤ ਗਵਰਧਨ ਦਾਸ ਅਗਰਵਾਲ ਨਾਲ ਹੋ ਗਈ। ਦੋਹਾਂ ਦੋਸਤਾਂ ਸੁੱਖ ਸਾਂਦ ਪੁੱਛੀ ਦੱਸੀ ਤਾਂ ਚੋਪੜਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦੱਸੀ। ਅਗਰਵਾਲ ਹੁਰਾਂ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਪੈਸਾ ਲਾਉਣ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਲਾਹ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇਸ ਫਿਲਮ ਦੀ ਡਾਇਰੈਕਸ਼ਨ ਖੁਦ ਚੋਪੜਾ ਕਰੇ। ਚੋਪੜਾ ਸਾਬੂ ਤੁਰ ਪਏ ਅਭਿਨੇਤਾ ਲੱਭਣ। ਚੋਪੜਾ ਜੀ ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਨਿਰਮਾਤਾ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਫਿਲਮ ਲਈ ਦਲੀਪ ਕੁਮਾਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਚੋਪੜਾ ਜੀ ਦਲੀਪ ਕੁਮਾਰ ਕੋਲ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣੀ ਤੇ ਪਸੰਦ ਵੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਦਲੀਪ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇਸ ਰੋਲ ਵਾਸਤੇ ਦਾਦਾ ਮੁਨੀ ਠੀਕ ਰਹਿਣਗੇ। ਸੋ ਚੋਪੜਾ ਸਾਬੂ ਸਿੱਧੇ ਦਾਦਾ ਮੁਨੀ ਕੋਲ ਗਏ। ਦਾਦਾ ਬੇਸ਼ਕ ਨਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਝਿਜਕ ਰਹੇ ਸਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੋਪੜਾ ਜੀ ਨੂੰ ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵੀਨਾ, ਕੁਲਦੀਪ ਕੌਰ, ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਵਰਗੇ ਕਲਾਕਾਰ ਵੀ ਸਨ। ਇਸ ਫਿਲਮ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ 'ਅਫਸਾਨਾ'। ਇਸ ਫਿਲਮ ਦਾ ਇਕ ਗੀਤ ਲਤਾ ਜੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਬੋਲ ਸਨ।

ਖੁਸ਼ੀਓਂ ਕੇ ਦਿਨ ਮਨਾਏ ਜਾ, ਦਿਲ ਕੇ ਤਰਾਨੇ ਗਾਏ ਜਾ,
ਤੁਝ ਕੋ ਜਵਾਨੀ ਕੀ ਕਸਮ ਦਿਲ ਕੀ ਲੱਗੀ ਬਝਾਏ ਜਾ,
ਦੁਨੀਆ ਮੇਰੀ ਬਸਾਏ ਜਾ, ਆ ਜਾ ਪੀਆ, ਆਜਾ ਪੀਆ
ਅਭੀ ਤੋ ਮੈਂ ਜਵਾਨ ਹੂੰ।

ਫਿਲਮ ਜਦੋਂ ਸਿਨੇਮਿਆਂ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਬੀ.ਆਰ
ਚੋਪੜਾ ਦੀ ਤਕਦੀਰ ਹੀ ਬਦਲ ਗਈ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਨੇ ਟਿਕਟ
ਖਿੜਕੀ ਤੋੜਨੀ ਲੈ ਲਈ। ਫਿਲਮ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਈ। ਅਖਬਾਰਾਂ
ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਖੁੱਲ ਕੇ ਫਿਲਮ ਦੇ ਸੋਹਲੇ ਗਾਏ। ਬਤੌਰ ਡਾਈਰੈਕਟਰ
ਚੋਪੜਾ ਸਾਬੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੇ ਡਕੇ ਬਜ ਗਏ।

ਇਸ ਕਾਮਯਾਬੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੋਪੜਾ ਜੀ ਨੇ ਫਿਲਮ 'ਸ਼ੁਲੇ'
(1953) ਵਿੱਚ ਬਣਾਈ ਤੇ 1954 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੀ ਅਧੂਰੀ
ਛੱਡੀ "ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ" ਫਿਲਮ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ।

1955 ਵਿਚ ਚੋਪੜਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕੰਪਣੀ 'ਬੀ.ਆਰ
ਫਿਲਮਜ਼' ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰਖੀ। ਇਸ ਕੰਪਣੀ ਦੇ ਸਾਥੇ ਹੇਠ ਬਹੁਤ
ਹੀ ਬਾਮਕਸਦ ਫਿਲਮਾਂ ਬਣੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਫਿਲਮਾਂ ਦਾ ਮਕਸਦ
ਸਿਰਫ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਫਿਲਮਾਂ ਸਮਾਜਿਕ
ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀਆਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸੋਧ ਦਿੰਦੀਆਂ
ਸਨ। ਚੋਪੜਾ ਜੀ ਨੇ ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ, ਕਾਨੂੰਨ ਇਨਸਾਫ ਦਾ
ਤਰਾਜ਼ੂ, ਨਯਾਦੋਰ-ਵਕਤ ਵਰਗੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਸਮਾਜ
ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਸੋਧ ਦਿੱਤੀ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਅਤੇ ਕੰਮ
ਦੀ ਵਿਹਤਰੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚੋਪੜਾ ਜੀ ਦੀ
ਪਹਿਲੀ ਫਿਲਮ 'ਅਫਸਾਨਾ' ਵਾਸਤੇ ਦਲੀਪ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਇਹ
ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਰੋਲ ਵਾਸਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਦਾਦਾ ਮੁਨੀ
ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਬਹੁਤ ਠੀਕ ਰਹਿਣਗੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿਚਲਾ
ਰੋਲ ਇਕ ਅਧੇੜ ਉਮਰ ਦੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਸੀ।

ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਫਿਲਮ ਦੀ ਕਾਸਟ ਵੇਲੇ ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਜੀ ਨੇ
ਉਸ ਫਿਲਮ ਵਿਚਲੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਦਲੀਪ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ
ਲੈਣ ਦੀ ਸ਼ਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਹਰ ਕੋਈ ਇਹ ਸੋਚਦਾ ਸੀ ਕਿ
ਫਿਲਮ ਚੰਗੀ ਬਣਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਬੇਸ਼ਕ ਚੋਪੜਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਦੋ
ਫਿਲਮਾਂ ਫਲਾਪ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ "ਏਕ ਹੀ
ਰਾਸਤਾ" ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਕੋਈ ਮਸਾਲਾ ਫਿਲਮ ਬਣੇਣ ਨੂੰ
ਤਰਜੀਹ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ
ਰਸਤਾ ਚੁਣ ਕੇ 'ਨਯਾ ਦੋਰ' (1957) ਫਿਲਮ ਬਣਾਈ। ਜਿਸ ਨੇ
ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਨਵਾਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ।

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮਹਿਬੂਬ ਖਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ
ਲੱਗਾ ਕਿ ਬੀ.ਆਰ ਚੋਪੜਾ ਜੀ ਫਿਲਮ ਬਣੇਵ ਲੱਗਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ

ਮੋਟਰ ਅਤੇ ਟਾਂਗੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਮਹਿਬੂਬ ਖਾਨ ਨੇ ਚੋਪੜਾ ਜੀ ਨੂੰ
ਮਸ਼ਵਰਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਤੂੰ ਇਹ ਫਿਲਮ ਨਾ ਬਣਾ ਪਿਟ ਜਾਏਗਾ। ਪਰ
ਚੋਪੜਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਅਤੇ ਸੀਨੀਅਰ ਦੋਸਤ ਦੀ ਗੱਲ
ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਾਂ ਮਹਿਬੂਬ ਹੁਰਾਂ ਕਿਹਾ,
"ਚੋਪੜਾ ਜੇ ਤੇਰੀ ਇਹ ਫਿਲਮ ਚੱਲ ਗਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚ
ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਸਲਾਮ ਕਰਾਂਗਾ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨ ਲਵਾਂਗਾ ਕਿ
ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਫਿਲਮਸਾਜ ਹੈ।"

57 ਵਿਚ 'ਨਯਾ ਦੋਰ' ਬਣੀ ਅਤੇ ਕਾਮਯਾਬ ਵੀ ਹੋਈ।
ਮਹਿਬੂਬ ਸਾਬੂ ਨੇ ਬੜੀ ਖੁੱਲ ਦਿੱਲੀ ਨਾਲ ਭਰੀ ਮਹਿਫਲ ਵਿਚ
ਚੋਪੜਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸਲਾਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੁਬਾਰਕਬਾਦ ਦਿੱਤੀ। ਨਯਾ ਦੋਰ
ਨੇ ਸਿਲਵਰ ਜੁਬਲੀ ਮਨਾਈ। ਇਸ ਫਿਲਮ ਦੇ ਕਈ ਗਾਣੇ ਬਹੁਤ
ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਏ।

ਰੇਸ਼ਮੀ ਸਲਵਾਰ ਕੁੜਤਾ ਜਾਲੀ ਦਾ।

ਜਬ ਜਬ ਉੜੇ ਜੁਲਫੇ ਤੇਰੀ ਕਵਾਰੀਆਂ ਕਾ ਦਿਲ ਮਚਲੇ।

ਜੇ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਵੀਰ ਜਵਾਨੋਂ ਕਾ।

ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਘਰ ਦੇਰ ਹੋ ਅੰਧੇਰ ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਫਿਲਮ ਨੇ ਬੀ.ਆਰ ਚੋਪੜਾ ਨੂੰ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਬੁਲੰਦੀ
ਉਤੇ ਜਾ ਖੜਾ ਕੀਤਾ।

ਚੋਪੜਾ ਜੀ ਕੋਲ ਇਕ ਕਹਾਣੀ 'ਅਫਸਾਨਾ' ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ
ਦੀ ਲਿਖੀ ਪਈ ਸੀ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਕਹਾਣੀ ਉਤੇ ਫਿਲਮ
ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਸਮਾਂ ਵਾਜਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਾ। ਵੈਸੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ
ਜਦੋਂ ਅਸ਼ੋਕ ਜੀ ਨਾਲ ਉਸ ਕਹਾਣੀ ਵਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ
ਕਿਹਾ ਕਹਾਣੀ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬੈਨਰ ਹੇਠ ਇਹ ਫਿਲਮ
ਬਣਾਵਾਂਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੋਪੜਾ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਉਸ ਫਿਲਮ ਦਾ
ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਵੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਕੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਦਾ ਚੈੱਕ ਵੀ ਦੇ
ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ
ਵਿਚੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਚੋਪੜਾ ਸਾਬੂ ਹੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸ
ਕਹਾਣੀ ਉਤੇ ਫਿਲਮ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ
ਦੀ ਸੋਚ ਸੀ ਕਿ ਇਹ (ਸ਼ਾਦੀ ਸੁਦਾ ਔਰਤ ਦਾ ਦੂਸਰੇ ਮਰਦ ਨਾਲ
ਪਿਆਰ ਦਾ ਖਤਰਨਾਕ ਵਿਸ਼ਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਗਲੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਤਰਨਾ
ਅਤੇ ਫਿਲਮ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਦੋਂ ਉਹ
ਫਿਲਮ ਬਣਨੋਂ ਰਹਿ ਗਈ। ਫਿਰ ਨਯਾਦੋਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਲੀਪ ਜੀ
ਨੇ ਚੋਪੜਾ ਜੀ ਨੂੰ ਉਹੀ ਫਿਲਮ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਫਰਮਾਇਸ਼
ਕੀਤੀ। ਚੋਪੜਾ ਜੀ ਇਕ ਦਮ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਫਿਲਮ ਦਾ
ਨਾਮ ਸੀ 'ਗੁਮਰਾਹ'। ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਗਾਣਾ 'ਚਲੋ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ
ਸੇ ਅਜਨਬੀ ਬਨ ਜਾਏ।" ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਯਸ ਚੋਪੜ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਬੀ.ਆਰ ਚੋਪੜਾ ਕੋਲ ਕਈ ਚਿਰ

ਤੋਂ ਅਸਿਸਟੈਂਡ ਸਨ। ਬਲਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਗਲੀ ਫਿਲਮ ਦੀ ਜ਼ਮੇਵਾਰੀ ਯਸ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਫਿਲਮ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ 'ਵਕਤ'। ਇਸ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰ ਸਨ ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ-ਅਚਲਾ ਸਚਦੇਵ, ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ-ਸੁਨੀਲ ਦੱਤ, ਸ਼ਸ਼ੀ ਕਪੂਰ, ਸ਼ਰਧੀਲਾ ਟੈਗੋਰ-ਸਾਧਨਾ। ਮਦਨ ਪੁਰੀ ਅਤੇ ਰਹਿਮਾਨ ਦਾ ਇਸ ਵਿਚ ਖਾਸ ਯੋਗਦਾਨ ਸੀ। ਯਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਫਿਲਮ ਨੂੰ ਡਾਇਰੈਕਟ ਕੀਤਾ। ਜਿੰਨੀ ਵੱਡੀ ਲਾਇਨ ਇਸ ਫਿਲਮ ਵਿਚ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਸਫਲਤਾ ਵੀ ਉਨੀ ਵੱਡੀ ਇਸ ਰੰਗਦਾਰ ਫਿਲਮ ਨੂੰ ਮਿਲੀ। ਬੀ.ਆਰ.ਚੋਪੜਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਯਸ਼ ਚੋਪੜਾ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਇਸ ਫਿਲਮ ਨੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਫਿਲਮ ਦੇ ਕਈ ਡਾਇਲੌਗ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਚੜ੍ਹ ਗਏ।

‘ਚਿਨਾਏ ਸੇਠ! ਜਿਨਕੇ ਅਪਨੇ ਘਰ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਕੇ ਹੋਤੇ ਹੈ। ਵੇ ਦੂਸਰੇ ਪਰ ਪੱਥਰ ਨਹੀਂ ਫੈਂਕਾ ਕਰਤੇ। ਜੇ ਬੱਚੇ ਕੇ ਖੇਲਨੇ ਕੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ, ਹਾਥ ਕਟ ਜਾਏ ਤੇ ਖੂਨ ਨਿਕਲ ਆਤਾ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਕੇ ਗਮ ਕੇ ਕਿਰਾਏ ਕੇ ਰੋਨੇ ਵਾਲੇ ਕੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਪੜੇਗੀ, ਚਿਨਾਏ ਸੇਠ’! ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਦੇ ਕੀਤੇ ਰੋਲ ਨੂੰ ਲੋਕ ਅੱਜ ਵੀ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਫਿਲਮ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸਫਲਤਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਲਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਯਸ਼ ਨੂੰ ਅਗਲੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਵੀ ਸੰਭਾਲ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਫਿਲਮਾਂ ਸਨ ‘ਆਦਮੀ ਔਰ ਇਨਸਾਨ, ਅਤੇ ‘ਇਤਫਾਕ’। ਇਹ ਵੀ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਈਆਂ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਯਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ‘ਪਾਮੇਲਾ ਸਿੰਘ’ ਨਾਲ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਵੀ ਬਲਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੀਵੀ ਪਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਪਸੰਦ ਸੀ।

ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਯਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਇਕ ਦਮ ਬਾਅਦ 70 ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਬੈਨਰ ਬਣਾ ਕੇ ਘਰ ਵੀ ਅਲੱਗ ਲੈ ਲਿਆ। ਅਲੱਗ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਨਾਲ ਕਰਨੀ ਠੀਕ ਨਾ ਸਮਝੀ।

ਯਸ਼ ਜੀ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਲਦੇਵ ਜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਵਾਂਗ ਪਿਆਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਲਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਬਿਨ ਦੱਸੇ ਵੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਦਮੇ ਕਰਕੇ ਬਲਦੇਵ ਜੀ ਕਈ ਚਿਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਨਾ ਸਕੇ। ਉਹ ਅੰਦਰ ਹੀ ਅੰਦਰ ਟੁੱਟਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਸਦਮੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਲੀਪ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਕਾਮਯਾਬ ਫਿਲਮ ‘ਅਫਸਾਨਾ’ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਬਣੇਣ ਵਾਰੇ ਸੋਚ ਲਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਰੱਖਿਆ ‘ਦਾਸਤਾਨ’। ਪਰ ਦਿਆਗੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਫਿਲਮ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਬਹੁਤ ਗਲਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਕਿ ਫਿਲਮ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ।

1973 ਵਿਚ ਯਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਗੁਲਸ਼ਨ ਨੰਦਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਲੈ ਕੇ ਫਿਲਮ ‘ਦਾਗ’ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹੋ ਨਹੀਂ ਯਸ਼ ਨੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਕੁਝ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਟੈਕਨੀਸ਼ੀਅਨ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਏ। ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਫਿਲਮਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਲੇਖਕ ਟੈਕਨੀਸ਼ੀਅਨ ਤਨਖਾਹ ਉਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਸ਼ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ‘ਦਾਗ’ ਵੀ ਕਮਾਉ ਫਿਲਮ ਸਾਬਤ ਹੋਈ। ਉਸ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਗਿਆ।

ਏਧਰ ਬੀ.ਆਰ.ਚੋਪੜਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਨਾ ਰੋ ਸਕੇ ਨਾ ਦਰਦ ਕਿਸੇ ਨੇ ਦਸ ਸਕੇ।

‘ਦਰਦ ਕਾ ਕਹਿਨਾ ਚੀਖ ਉਠੋ, ਦਿਲ ਕਾ ਤਕਾਜ਼ਾ ਵਜ਼ਾ ਨਿਭਾਓ,’

ਸਭ ਕੁਝ ਸਹਨਾ, ਚੁੱਪ ਚੁੱਪ ਰਹਨਾ, ਕਾਮ ਹੈ ਇਜ਼ਤਦਾਰੋ ਕਾ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹ ਸ਼ਮਾਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਬਲਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਇਕ ਫਿਲਮ ਬਣਾਈ 1975 ਵਿਚ “ਛੋਟੀ ਸੀ ਬਾਤ” ਉਸ ਵਿਚ ਅਮੋਲ ਪਾਲੇਕਰ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਸਿਹਨਾ ਦੀ ਜੋੜੀ ਨੇ ਭਰਪੂਰ ਰੰਗ ਤੇ ਰਸ ਪੈਂਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਲਮ ਟਿਕਟ ਖਿੜਕੀ ਉਤੇ ਧਮਾਲਾ ਪੈਣ ਲੱਗੀ। ਚੋਪੜਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਹਾਰਾ ਹੋਇਆ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫਿਲਮ ਬਣਾਈ ‘ਜ਼ਮੀਰ’ ਇਸ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਨ ਬਲਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਰਵੀ ਚੋਪੜਾ। ਇਸ ਫਿਲਮ ਨੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਕੀਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਅਮਿਤਾਭ ਬੱਚਨ ਅਤੇ ਸ਼ੋਮੀ ਸਾਇਰਾ ਬਾਨੋ ਵਰਗੇ ਕਲਾਕਾਰ ਸਨ।

ਅਗਲੀ ਫਿਲਮ ਸੀ ‘ਕਰਮਾ’ ਦਲੀਪ ਕੁਮਾਰ-ਨੂਤਨ ਨਾਲ ਅਨਿਲ ਕਪੂਰ ਕਲਾਕਾਰ ਸਨ। ਉਹ ਵੀ ਨਿਕਰਮਣ ਹੀ ਨਿਕਲੀ। ਏਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬਲਦੇਵ ਹੁਰਾਂ ਰਜੇਸ਼ ਖੰਨਾ ਅਤੇ ਨੀਤੂ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ‘ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ’ ਚਾਲੂ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਫਿਲਮ ਸੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਉਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸਨ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਸੁਖਨਾ ਝੀਲ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਦੋ ਫਿਲਮਾਂ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਚੋਪੜਾ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਫਿਲਮ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਤਰਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਡਾਇਰੈਕਸ਼ਨ ਵਿਚ ਜੋ ਫਿਲਮ ਬਣਾਈ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ “ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਔਰ ਵੋ”। ਇਹ ਫਿਲਮ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਫਿਲਮ ਦਾ ਆਈਡੀਆ ਚੋਪੜਾ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸਾਬਣ ਬੀਬੀ ਪਰਕਾਸ਼ ਚੋਪੜਾ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਫਿਲਮ ਬੇਹੱਦ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਈ। ਇਸਨੇ ਚੋਪੜਾ ਜੀ ਨੂੰ

ਬਹੁਤ ਰਾਹਤ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੋ ਫਿਲਮ ਬਣਾਈ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ “ਬਰਨਿੰਗ ਟ੍ਰੇਨ” ਇਸ ਨੂੰ ਰਵੀ ਚੋਪੜਾ ਨੇ ਡਾਇਰੈਕਟ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਫਿਲਮ ਵੀ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਰੰਗ ਨਾ ਦਿਖਾ ਸਕੀ। ਇਸ ਦੀ ਨਾਕਾਮੀ ਨੇ ਬੁੱਢੇ ਹੱਢਾਂ ਨੂੰ ਤਿੜਕਣ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਚੋਪੜਾ ਸਾਬੂ ਬੋੜਾ ਸਾਹ ਲੈ ਕੇ ਫਿਰ ਹੌਸਲਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਕੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆਏ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਅਲੱਗ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਫੜੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਬਲਾਤਕਾਰ ਤੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਫਿਲਮ ਦਾ ਨਾਮ ਦੀ “ਇਨਸਾਫ਼ ਕਾ ਤਰਾਜ਼ੂ”। ਚੋਪੜਾ ਸਾਬੂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਵਰ ਆਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫਿਰ ਅਲੱਗ ਵਿਸ਼ੇ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਤਲਾਕ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਫਿਲਮ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ “ਨਕਾਹ” ਇਸ ਨੇ ਵੀ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ ਖਾਧਾ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੋ ਫਿਲਮ ਬਣਾਈ, ਉਹ ਸਦਾ ਬਹਾਰ ਫਿਲਮ ਸਾਬਤ ਹੋਈ। ਉਸ ਫਿਲਮ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ ‘ਬਾਗਬਾਨ’। ਇਸ ਫਿਲਮ ਨੇ ਰਵੀ ਚੋਪੜਾ ਨੂੰ ਕਾਮਯਾਬ ਡਾਇਰੈਕਟ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਵੀ ਨੇ ਮਹਾਭਾਰਤ ਟੀ.ਵੀ ਸੀਰੀਅਲ ਬਣਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਐਤਵਾਰ ਸੜਕਾਂ ਉਤੇ ਖੜੇ ਹੋਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਬੀਬੀਆਂ ਇਸ ਸ਼ੋ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਰੋਟੀ ਪਾਣੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਵਿਹਲੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਦੋ ਸਾਲ ਇਸ ਸੀਰੀਅਲ ਨੇ ਟੀ.ਵੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਹਰੇ ਲਾ ਰੱਖਿਆ।

ਹੁਣ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਬਲਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਿਹਤ ਜੁਆਬ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਸਕੂਨ ਸੀ ਕਿ ਇਕੋ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਰਵੀ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਪਰਪੱਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜ ਨਵੰਬਰ 2008 ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਿਨੇਮੇ ਦਾ ਮਹਾਨ ਫਿਲਮਕਾਰ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿ ਗਿਆ।

ਕਿੱਢੇ ਸਿਤਮ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਪਿਤਾ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਵੀ ਵੀ ਕੁਝ ਖਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਤਾਂ ਚੋਪੜਾ ਜੀ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਰਵੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੰਭੀਰ ਬਿਮਾਰੀ ਨਾਲ ਗ੍ਰਸਤ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਸਿਸਟਮ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਕਾਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਕੁਝ ਬੋਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਚਾਰ ਸਾਲ ਬੀਚ ਕੈਡੀ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਪਿਆ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸਾਬਣ ਰੇਨੂ ਚੋਪੜਾ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਹੁਰੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਫਿਰ ਪਤੀ ਦੀ। ਪਰ ਬਚਾ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਸਕੀ। ਆਖਰ 12 ਨਵੰਬਰ 2014 ਨੂੰ ਰਵੀ ਵੀ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਰੁਖਸਤ ਹੋ ਗਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਬੇਟੇ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਗੱਡੀ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਫਿਲਮ ਇੰਡਸਟਰੀ ਵਿਚ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪਰਮਾਤਮਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਮਯਾਬੀ ਬਖਸ਼ੇ। ਅਮੀਨ

ਵਰਿਆਮ

ਚੋਪੜਾ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੋਢੀ ਅਤੇ ਯਸ਼ਪਾਲ ਮਲਹੋਤਰਾ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸੀਆਂ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸੱਜਣ ਚੋਪੜਾ ਜੀ ਦੇ ਗਵਾਂਢੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਚੋਪੜਾ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਹਨ। ਕੁਝ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲੀ।

***

ਮਾਤਾ ਚੰਦ ਕੌਰ ਜੀ ਮਾਂ ਦਾ ਇਕ ਗੀਤ

ਹਰਭਜਨ ਕੌਰ ਚਾਨਾ

ਕਿਥੇ ਜਾਕੇ ਤੂੰ ਡੇਰੇ ਲਾ ਲਏ, ਮਾਤਾ ਚੰਦ ਕੌਰ ਜੀ।

ਤੂੰ ਫਿਰ ਸਾਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਏਂ,

ਸਾਨੂੰ ਤੇਰੀ ਯਾਦ ਸਤਾਏ, ਮਾਤਾ ਚੰਦ ਕੌਰ ਜੀ।

ਕੀਤੇ ਬਚਨ ਜੋ ਨਾਲ ਤੂੰ ਸਾਡੇ,

ਉਹ ਯਾਦ ਫਿਰ ਨੇ ਆਏ ਮਾਤਾ ਚੰਦ ਕੌਰ ਜੀ।

ਅਸੀਂ ਮੂਰਖ ਅਸੀਂ ਇਆਣੇ,

ਨਾ ਪੱਲੇ ਸਭ ਬੰਨ੍ਹ ਪਾਏ, ਮਾਤਾ ਚੰਦ ਕੌਰ ਜੀ।

ਤੂੰ ਸੀ ਮਾਤਾ ਪਾਲਣਹਾਰੀ,

ਫੜ ਫੜ ਸਭ ਗਲ ਲਾਏ ਮਾਤਾ ਚੰਦ ਕੌਰ ਜੀ।

ਗਰੀਬ ਯਤੀਮ ਤੂੰ ਸਾਰੇ ਪਾਲੇ,

ਜੱਗ ਤੇ ਉਚੇ ਬਣਾਏ ਮਾਤਾ ਚੰਦ ਕੌਰ ਜੀ।

ਸਤਿਗੁਰ ਨੂੰ ਜਾ ਦੇਵੀਂ ਸੁਨੇਹਾ,

ਸਾਡੇ ਅਵਗੁਣ ਦਈਂ ਬਖਸ਼ਾਏ ਮਾਤਾ ਚੰਦ ਕੌਰ ਜੀ।

ਯਾਦ ਕਰਨ ਸੱਭ ਗਾਈਆਂ ਤੈਨੂੰ,

ਉਹ ਵੀ ਬੈਠੀਆਂ ਸਿਰ ਨੂੰ ਝੁਕਾਏ ਮਾਤਾ ਚੰਦ ਕੌਰ ਜੀ।

ਕੋਇਲ ਮੇਰਾਂ ਕੂਕਾਂ ਲਾਈਆਂ,

ਆਖਣ ਯਾਦ ਹੈ ਮਾਂ ਦੀ ਆਏ ਮਾਤਾ ਚੰਦ ਕੌਰ ਜੀ।

ਸੰਗਤਾਂ ਤੇਰੀਆਂ ਰੋਵਣ ਧਾਈਂ,

ਤੇਰੇ ਪਿਆਰ ਨੇ ਸਭ ਤੜਫਾਏ ਮਾਤਾ ਚੰਦ ਕੌਰ ਜੀ।

ਕਿਉਂ ਨਾ ਆਕੇ ਸੁਫਨੇ ਦੇ ਵਿਚ,

ਤੂੰ ਸਾਨੂੰ ਦਰਸ ਦਿਖਾਏ ਮਾਤਾ ਚੰਦ ਕੌਰ ਜੀ।

ਮਿਲੇ ਸਹਾਰਾ ਡੋਲਿਆਂ ਤਾਈਂ,

ਜੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਵੇਰਾ ਪਾਏ ਮਾਤਾ ਚੰਦ ਕੌਰ ਜੀ।

ਜੀ ਕਰਦਾ ਜਦ ਦਰ ਤੇ ਆਈਏ,

ਤੂੰ ਉਹੀ ਬਚਨ ਸੁਣਾਏ ਮਾਤਾ ਚੰਦ ਕੌਰ ਜੀ।

ਸਾਊਥਾਲ (ਯੂ.ਕੇ.)

ਅਪ੍ਰੈਲ-2014

ਪੁਰਾਤਨ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਲੋੜ

ਤੀਰਥ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ

ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਭ ਪੜਾਵਾਂ ਤੇ ਜੁਗਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਤੇ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ:

ਕਲਜੁਗ ਮਹਿ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਧਾਨਾ ॥

ਗੁਰਮੁਖ ਜਪੀਐ ਲਾਇ ਧਿਆਨਾ ॥

ਜਿਸ ਥਾਂ ਰੱਬੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ, ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਥਾਨ ਬੈਕੁੰਠ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜਦੋਂ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਕਾਰਾਂ 'ਚ ਸੜਦੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਸੀਤਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਚਾਰ ਉਦਾਸੀਆਂ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਸਨ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਰਬਾਬ ਛੇੜਦੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਰਸ ਗੁੱਝੀ ਆਵਾਜ਼ ਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ 'ਤੂੰ ਤੂੰ' ਕਰਦੀ ਰਬਾਬ ਦੀ ਟੁਣਕਾਰ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਆਲੌਕਿਕ ਸਮਾਂ ਬੱਝਦਾ ਕਿ ਸਰੋਤੇ ਵਿਸਮਾਦ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਧਿਆਨ 'ਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਇਹ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਅਸਰ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਸੱਜਣ ਵਰਗੇ ਠੱਗ, ਨੂਰਸ਼ਾਹ ਵਰਗੀਆਂ ਜਾਦੂਗਰਨੀਆਂ ਤੇ ਵਲੀ ਕੰਧਾਰੀ ਵਰਗੇ ਹੰਕਾਰੀ ਵੀ ਨੇਕ 'ਤੇ ਕਾਮਿਲ ਇਨਸਾਨ ਬਣ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਲਈ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਰਾਗਾਂ 'ਚ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਪੰਜ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ।

ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦਿਆਂ ਪੰਜਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਖੁਦ ਸਾਰੰਦੇ ਸਾਜ਼ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ। ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਢਾਡੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ। ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਗ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵੱਡੇ ਗਿਆਤਾ ਤੇ ਮਹਾਨ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਤਾਉਸ' ਸਾਜ਼ ਈਜਾਦ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਗੀਤਕ ਵੰਨਗੀਆਂ 'ਹੋਰੀ' ਤੇ 'ਤਰਾਨਾ' ਦੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਤੇ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ 'ਮਿੱਤਰ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ 'ਸ਼ਿਆਲ' ਅੰਗ ਵਿਚ ਰਚੀ।

ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੱਕ ਪੰਥ 'ਚ ਰਬਾਬੀਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ। ਭਾਈ ਸੱਤਾ ਬਲਵੰਡ, ਭਾਈ ਚਾਂਦ, ਭਾਈ ਅਰੂੜਾ, ਭਾਈ ਮਹਿਤਾਬ, ਭਾਈ ਦੇਸਾ ਤੇ ਭਾਈ ਲਾਲ ਜੀ ਨਾਮਵਰ ਰਾਗੀ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਲਾਲ (ਛੋਟੇ) ਕੁਝ

ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਛੋੜਾ ਦੇ ਗਏ ਹਨ। ਮੰਦੇਭਾਗੀਂ ਕੁਝ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਰਬਾਬੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਉਂਗਲਾਂ 'ਤੇ ਗਿਣਨ ਜੋਗੀ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਰਬਾਬੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਅਲਮਸਤ, ਉਸਤਾਦ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕੋਮਲ, ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਪਤੰਗ, ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜ਼ਖਮੀ, ਸੰਤ ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ ਗੰਧਰਵ (ਭੂਮੇਲੀ), ਭਾਈ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ (ਲੁਧਿਆਣਾ) ਨੇ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਰਾਗਬੱਧ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਸੰਤ ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ (ਦਿੱਲੀ) ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਬਾਰੇ ਵੱਡਮੁੱਲੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਮਹਾਨ ਗਿਆਤਾ ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਇੱਕੋ-ਇਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਰਾਗ-ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੁੱਲ 31 ਰਾਗ ਹਨ। ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਦੇ ਅੱਠ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ। ਮਾਝ ਰਾਗ ਸਿਰਫ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਈਜਾਦ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਰਾਗ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ:

ਰਾਗ ਰਤਨ ਪਰਵਾਰ ਪਰੀਆ।

ਸ਼ਬਦ ਗਾਵਣ ਆਈਆ ॥

ਭਾਰਤ ਤੇ ਖਾਸਕਰ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਕੀਰਤਨ ਦਰਬਾਰਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ 60ਵਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਹਾਲ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਦਰਬਾਰ ਹੁੰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਥੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ 'ਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਈਆਂ ਹਨ; ਉੱਥੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਵੀਡੀਓ ਐਲਬਮ ਸੱਭਿਆਚਾਰ

‘.....

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ੁੱਧ ਰਾਗਾਂ,

ਪੁਰਾਤਨ ਗੀਤਾਂ-ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ, ਤਾਲਾਂ,

ਛੰਤਾਂ, ਵਾਰਾਂ, ਅਲਾਹੁਟੀਆਂ

ਆਦਿ ਸੰਗੀਤਕ ਵੰਨਗੀਆਂ

ਦਾ ਬੇਜੋੜ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ
ਸੰਗੀਤਕ ਸਿਨਫਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ
ਰੱਖਣਾ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਮੰਗ ਹੈ....

.....

ਤੇ ਹੋਰ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਮੋੜਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤਰਜ਼ਾਂ ਤੇ ਇੱਕੋ ਹੀ ਤਾਲ (ਕਹਿਰਵਾ) ਉੱਤੇ ਸਮੁੱਚਾ ਕੀਰਤਨ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਮੋਬਾਈਲ ਮੂਹਰੇ ਰੱਖ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਪਿਰਤ ਚੱਲ ਪਈ ਹੈ। ਕਈ ਰਾਗੀ ਕੁਝ ਚੋਣਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ੁੱਧ ਰਾਗਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਗੀਤਾਂ-ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ, ਤਾਲਾਂ, ਛੰਤਾਂ, ਵਾਰਾਂ, ਅਲਾਹੁਟੀਆਂ ਆਦਿ ਸੰਗੀਤਕ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦਾ ਬੇਜੋੜ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਰਾਗੀ, ਫਰੋਦਸਤ, ਦੀਪਚੰਦੀ, ਆੜਾ ਚੌਤਾਲ, ਇਕ ਤਾਲ, ਪੜਤਾਲ, ਧਰੁਪਦ, ਧਮਾਰ ਆਦਿ ਬਿਖੜੇ ਤਾਲਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਸਮਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਚਾਰੇ ਅੰਗਾਂ, 'ਸ਼ਾਨ', 'ਵਿਲੰਬਤ ਵਿਚ ਮੰਗਲਾਚਰਨ', 'ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਗ' ਤੇ 'ਪੁਰਾਤਨ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ' ਦੇ ਗਾਇਨ ਕਾਰਨ ਹੀ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ 'ਚੌਕੀ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਜਿਥੇ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਰਾਗਬੱਧ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਰਾਗੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਮਿਹਨਤ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਗੁਣੀਜਨ, ਪੱਛੜ ਗਏ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਥੇਦਾਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾਈ ਸੀ।

ਇਸ ਲੋਪ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਹਿੱਤ

ਜਲੰਧਰ ਛਾਉਣੀ ਲਾਗਲੇ ਪਿੰਡ ਢਿੱਲਵਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੇ 1972 ਤੋਂ 1978 ਤੱਕ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ 7 ਕਲਾਸੀਕਲ ਤੇ ਨੀਮ ਕਲਾਸੀਕਲ ਆਲੋਕਿਕ ਕੀਰਤਨ ਦਰਬਾਰ ਕਰਵਾ ਕੇ ਪੁਰਾਤਨ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ 1991 ਵਿਚ ਸੰਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ (ਜਵੰਦੀ ਕਲਾਂ) ਨੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ਅਦੁੱਤੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਤ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜਾਰੀ ਰੱਖ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਸਾਂਭਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦੋਧਰ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਉਦਮ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾਯੋਗ ਹਨ। ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ 31 ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਵਾ ਕੇ ਮਹਾਨ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਪਦਮ ਸ੍ਰੀ ਭਾਈ ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ, ਹਜ਼ੂਰੀ ਰਾਗੀ ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਬਨਾਰਸ), ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਗੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਟਾਲਾ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ 'ਸ਼ਾਂਤ' ਆਦਿ ਚੋਣਵੇਂ ਜਥੇਦਾਰ ਸਾਬਤ-ਕਦਮੀਂ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ 'ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਦਿਲਬਾਗ ਸਿੰਘ, ਗੁਲਬਾਗ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਥੇ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੁੱਧ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਸੰਗਤ ਭੁੱਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਪੁਰਾਤਨ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਲੋਪ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਲੋੜ ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਸਭ ਨੂੰ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਮੋ. 98154-61710

ਵਿਸਾਖੀ

-ਸੁਲੱਖਣ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰ

ਭਾਗਾਂ ਭਰਿਆ ਦਿਨ ਵਿਸਾਖੀ ਦਾ ਆਇਆ।
ਇਸ ਦਿਨ ਕਲਗੀਆਂ ਵਾਲੇ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਸਜਾਇਆ।
ਭਾਗਾਂ ਭਰਿਆ.....

ਇਸ ਦਿਨ ਕਲਗੀਆਂ ਵਾਲੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਮੋਜ਼ ਆਈ।
ਇਸ ਦਿਨ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਫੜ ਕੇ ਤਲਵਾਰ ਸੀ ਅਜਮਾਈ।
ਵਿੱਚ ਤੰਬੂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਸੀ ਬੁਲਾਇਆ।
ਭਾਗਾਂ ਭਰਿਆ.....

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੀ ਤੰਬੂ ਵਿੱਚ ਵਾਰੀ ਆਈ।
ਪੰਜਾਂ ਤੇ ਸੀ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਤਲਵਾਰ ਚਲਾਈ।
ਪੰਜਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਛੱਟਾ ਦੇ ਕੇ ਜਣਾਇਆ।
ਭਾਗਾਂ ਭਰਿਆ.....

ਗਿੱਦੜਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੇਰ ਬਣਾਏ, ਚਿੜੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਜ਼ ਤੁੜਾਇਆ।
ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਸਾਜ਼ ਕੇ ਛੂਤ ਛਾਤ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਮਿਟਾਇਆ।
ਕੰਘਾ, ਕੜਾ, ਕਛਹਿਰਾ, ਕੇਸ, ਕਿਰਪਾਨ ਰਖਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾਇਆ।
ਭਾਗਾਂ ਭਰਿਆ.....

ਇਸ ਦਿਨ ਨਵੀਂ ਫਸਲ ਘਰ ਆਵੇ, ਲੋਕੀ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਉਂਦੇ।
ਸੋਨੇ ਰੰਗੇ ਦਾਣੇ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਰੇ ਭੰਗੜੇ ਪਾਉਂਦੇ।
ਅੰਬਾਂ ਤੇ ਬੂਰ ਪਿਆ, ਕੋਇਲਾਂ ਗੀਤ ਗਾਇਆ।
ਭਾਗਾਂ ਭਰਿਆ.....

ਸ੍ਰੀ ਮੁਕਤਸਰ ਸਾਹਿਬ
ਮੋਬਾਇਲ: ੯੮੨੭੯-੩੯੨੫੨

ਡਾ. ਤਰਸਪਾਲ ਕੌਰ

ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ 'ਚ ਆ ਰਿਹਾ ਪਰਿਵਰਤਨ

ਅਸੀਂ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ 'ਚ ਪੁੱਜ ਗਏ ਹਾਂ। ਇਹ ਦੌਰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੰਡੀ ਦੇ ਬੁਕਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ 'ਮਾਲ' ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਹੂਲਤ 'ਇੰਟਰਨੈੱਟ' ਮਿਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਜ਼ਰੀਏ ਅਸੀਂ ਜੀਵਨ ਦੇ 'ਆਨ-ਲਾਈਨ' ਪੱਖ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਹੋਏ ਹਾਂ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਈ ਅਤਿ-ਆਧੁਨਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਕੇ ਸੁਖਾਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਪਹਿਲੂ ਹੈ ਜਿੱਥੇ 'ਇੰਟਰਨੈੱਟ' ਜਿਹੇ ਕਾਰਕ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀਆਂ ਹਾਂ-ਵਾਚਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਹੋਰ ਨਾਂ-ਪੱਖੀ ਵੱਡੇ ਮਸਲੇ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ। ਪਿਛਲੇ ਸੱਤ ਤੋਂ ਅੱਠ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੋਇਆ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਔਜ਼ਾਰ 'ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ' ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਥਾਂ ਵੀ ਲੈ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤਕਨੀਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਹੂਲਤ ਦੇਣ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਮਾਰੂ ਸਿੱਟਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਕਿਆਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਬੇ-ਹਤਾਸ਼ਾ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਤਾਜ਼ਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕੜਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਢਾਈ ਅਰਬ ਲੋਕ ਫੇਸਬੁੱਕ, ਟਵਿੱਟਰ, ਯੂ-ਟਿਊਬ, ਵੱਟਸਐਪ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਤੱਕ ਲੋਕ 2017 ਤੱਕ 24 ਕਰੋੜ ਲੋਕ ਫੇਸਬੁੱਕ, 20 ਕਰੋੜ ਵਟਸਐਪ ਅਤੇ 3 ਕਰੋੜ ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਵਰਿਆਮ

ਟਵਿੱਟਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਇਥੋਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਨਾਲੋਂ ਇੱਥੇ ਮੋਬਾਈਲ ਫੋਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਏਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਤੋਂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਧ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ-ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਔਜ਼ਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵੀ ਦੋ ਪਾਸੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਚਾਹੇ ਆਪਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣੂ ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ, ਚਿੰਤਕ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਵਾਂ ਜਲਦੀ ਭੇਜ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਦਮ ਇਹਨਾਂ ਜ਼ਰੀਏ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪੁੱਟਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਨਾਂ-ਪੱਖੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਅਤਿਅੰਤ ਮਾਰੂ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਸਾਬਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਰਾਹੀਂ ਗਲਤ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਪ੍ਰਚਾਰ, ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ, ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਝੂਠੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਤੇ ਫਿਲਮਾਂ ਆਦਿ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਸਾਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਰੂਪਾਂ

ਨਾਲੋਂ ਹੁਣ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਦਾ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਵੇਂ ਮੀਡੀਏ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਪ੍ਰਿੰਟ ਮੀਡੀਆ (ਅਖ਼ਬਾਰ, ਰਸਾਲੇ) ਅਤੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਮੀਡੀਆ (ਰੇਡੀਓ, ਟੀ.ਵੀ., ਚੈਨਲਜ਼) ਆਦਿ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜਮਹੂਰੀ ਤਾਂ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਅਖ਼ਬਾਰ, ਰਸਾਲੇ, ਰੇਡੀਓ, ਟੀ.ਵੀ. ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧੇ

ਕੰਟਰੋਲ ਹੇਠ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪਾਠਕ ਤੇ ਛਾਪਕ ਦਾ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਸੌਖਾ ਤੇ ਜਲਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉੱਥੇ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੁਰੰਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਾਪਰਿਕ ਮੀਡੀਆ ਨਾਲੋਂ ਇਹੀ ਅੰਤਰ ਨਵੇਂ ਮੀਡੀਆ ਨੂੰ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਚੁਣੌਤੀ ਵਜੋਂ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਲਗਾਤਾਰ ਹੋਈਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਕਈ ਵਾਰ ਕਈ-ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ 'ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਸੇਵਾ' ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਣੀ ਪਈ। ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਟਕਰਾਓ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੇ ਆਮ ਜਨਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਸੁਖਾਵਾਂਪਣ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੋਸ਼ਲ-ਮੀਡੀਆ ਰਾਹੀਂ ਫੈਲੇ ਗਲਤ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੇ ਹਿੰਸਕ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੀਡੀਆ ਹੈ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਨਜ਼ਰੀਆਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਮ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਜਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਿੱਤਾਂ ਵਲੋਂ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖਰੀਦ ਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਟੀਮਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਉਪਰ ਝੂਠੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਆਮ ਨਾਗਰਿਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਰੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਉਪਰ ਕਾਬਜ਼ ਧਿਰਾਂ ਵਲੋਂ ਵੀ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣਾ ਵੀ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਨਾਂ-ਪੱਖੀ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਭੁਗਤਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਾਣੇ-ਥਾਣੇ ਦਾ ਪੱਖ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਮੁਲਕ ਦਾ ਸਮਾਜ 'ਪਰਿਵਾਰ' ਵਰਗੀ ਆਧਾਰਿਕ ਇਕਾਈ 'ਤੇ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਏਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਛੋਟੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਦਾ ਰੂਝਾਨ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਫੇਸਬੁੱਕ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਦਾਇਰੇ ਦਾ ਦੋਸਤੀ ਗਰੁੱਪ ਸਿਰਜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਤਣਾਅ ਉਪਜ ਰਹੇ ਹਨ ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਤਾਂ ਦੇਖੋ...! "ਮੈਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਨੂੰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ

ਸੁਣਿਆ ਸੀ, ਪਹਿਲੀ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ, "ਸ਼ਿਖਾ ਨੇ ਇਹ ਕੁਮੈਂਟ ਸਪੈਸ਼ਲੀ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਪਾਇਆ ਹੈ...ਦੇਖ ਲੈ...ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਨੇ ਵੀ ਉਹਨੂੰ 'ਲਾਈਕ' ਕੀਤਾ ਹੋਇਐ, ਤੂੰ ਵੀ ਦੇਖ ਲੈ ਚਾਹੇ...ਅੱਜ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ 'ਅਨਫਰੈਂਡ' ਕਰ ਦਿੱਤਾ।" ਏਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਵਹਾਉ ਤੇ ਰਵੱਈਆ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ? ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜਦੋਂ ਚਾਹੇ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਜਦੋਂ ਚਾਹੇ ਇੱਕ 'ਕਲਿੱਕ' ਦੁਆਰਾ ਤੋੜ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਏਸ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਚਦੀ। ਕਿੰਨੇ ਸਹਿਜੇ 'ਫਰੈਂਡ' ਨੂੰ 'ਅਨਫਰੈਂਡ' ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ ਜੇਕਰ 'ਫਰੈਂਡ' ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ 'ਏਨੀਮੀ' ਜਾਂ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਹੋਰ 'ਦੁਸ਼ਮਣ' ਰੂਪੀ ਸ਼ਬਦ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਤਕਨੀਕ 'ਤੇ ਹੀ ਸਾਰਾ ਦੋਸ਼ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਏਸ ਲਈ 'ਫਰੈਂਡ' ਦੇ ਅੱਗੇ 'ਅਨ' ਲੱਗਾ ਕੇ ਬਹੁਤੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ 'ਤਕਨੀਕ' ਬਚ ਗਈ। ਏਸ ਦੌਰ 'ਚ ਭੈਣਾਂ-ਭਰਾਵਾਂ ਜਾਂ ਸਕਿਆਂ-ਸਬੰਧੀਆਂ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਇੱਕ 'ਕੁਲੀਗ' ਨੇ ਸਵੇਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੂਸਰੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਜਨਮ ਦਿਨ ਲਈ ਸ਼ੁਭ ਇੱਛਾ ਭੇਂਟ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੀ, "ਹਾਏ, ਮੈਂ ਨੀ ਮੰਨਾਂਗੀ...। ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਤਾ ਮੈਨੂੰ ਅਰਲੀ ਮੌਰਨਿੰਗ ਹੀ ਸਾਡੇ 'ਹੈਂਡ ਮੈਮ' ਦਾ ਮੈਸੇਜ ਆ ਗਿਆ ਸੀ...ਸਵੇਰੇ ਉੱਠ ਕੇ ਇੱਕ 'ਮੈਸੇਜ' ਨੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ...?" ਮੈਡਮ ਆਪਣਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਭੁੱਲ ਕੇ ਦੂਸਰੀ ਅਧਿਆਪਕਾ ਦੇ 'ਵਟਸਐਪ ਮੈਸੇਜ' ਨਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਸ਼ੁਭ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਇੱਕ 'ਵਟਸਐਪ ਮੈਸੇਜ' ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ, ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਖਰਾਬ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਇਕੱਲਤਾ ਤੇ ਸਵੈ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਣਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਈਟਾਂ ਵੱਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁੱਖਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਬੰਧ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਇੱਕ ਲੜਕੇ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਸੀ ਕਿ 'ਲੜਕੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਤਾਂ 'ਆਨ-ਲਾਈਨ' ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ' ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਮੈਸੇਜ ਦਾ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਲੜਕੀ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹਨੇ ਵੀ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਇਆ ਕਿ ਲੜਕਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੇ...ਕਿ ਉਸਦੀ 'ਫੇਸਬੁੱਕ' ਫਰੈਂਡਜ਼ ਲਿਸਟ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਕੁੜੀਆਂ ਹੀ ਕੁੜੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ

ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ।

ਕਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਸ਼ਾਇਦ ਚੰਗੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਦਾ ਮੰਚ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਸਭ ਇੱਕ-ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਪਾਉਣਗੇ। ਭਾਵੇਂ ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਮੰਚ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇ ਕਿ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਜਾਣਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇਗਾ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਕੱਟੜਤਾ ਟੁੱਟੇਗੀ ਪਰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਆਮ ਜੀਵਨ ਵਾਂਗ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਏ ਉੱਤੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਦਾਇਰਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੀ ਧਾਰਾ ਦੇ ਬੰਦੇ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਇੱਥੇ ਕੱਟੜਪੁਣਾ ਹੋਰ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਫੜਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਦਾ ਏਨਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਇਸੇ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਧਰਮ ਵਾਲੇ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਮਝਦਾਰ ਤੇ ਨੇਕ ਦੂਸਰਾ ਕੋਈ ਹੋ ਗੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇੰਜ ਵਿਰੋਧਤਾਵਾਂ ਦਾ ਅਖਾੜਾ ਭਖ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਂ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਦਾ ਦੂਰਗਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ, ਮੀਡੀਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਸਮਾਜ ਨੂੰ। ਇਸ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵੀ ਸਹਿਜ ਸਬੰਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਤਕਨੀਕਾਂ ਵਾਂਗ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਵੀ ਬਿਹਤਰ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਉਸਾਰੂ ਸੋਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਸਾਫ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਸਹਾਇਕ ਔਜ਼ਾਰ ਵਜੋਂ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ। ਇਹ ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਦਾ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਲਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੋੜੀਂਦਾ ਪਾਸਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਣਗੌਲਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅਹਿਮ ਪੱਖ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਚੇਤਨਾ ਅਤਿ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸਾਰ-ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਰਭਾਵ

ਸੱਚ ਦਾ ਸੂਰਜ

-ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ

ਬੀਤੀ ਰਾਤ ਸਵੇਰਾ ਹੋਇਆ, ਵਿਹੜੇ ਸਾਡੇ ਚਾਨਣ ਵੜਿਆ।
ਗਲੀਆਂ ਕੂਚੇ ਰੋਸ਼ਨ ਹੋ ਗਏ ਐਸਾ ਸੱਚ ਦਾ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਿਆ।

ਨਵੇਂ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਚਾਨਣ ਵੰਡਣ ਹਰ ਇੱਕ ਅੰਦਰ।
ਤੂੰ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹ ਦੇ ਦਿਲ ਦੇ ਬੂਹੇ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰ ਲੈ ਮੰਨ ਦਾ ਮੰਦਰ।
ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਲੈ ਕੀ ਪਿਆ ਸੋਚੇ ਪਿੱਛੇ ਖੜ੍ਹਿਆ।

ਗੁਰ ਜਗਜੀਤ ਦੇ ਆਸਣ ਉੱਤੇ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਆਏ।
ਧੰਨ ਧੰਨ ਜੈਕਾਰੇ ਗੂੰਜੇ ਸਭ ਸੰਗਤਾਂ ਆ ਸੀਸ ਨਿਵਾਏ।
ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਧੀਰਜ ਮਿਲਿਆ ਸ਼ਬਦ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਸਭ ਨੇ ਪੜ੍ਹਿਆ।

ਸਫਲ ਹੋਈਆਂ ਅਰਦਾਸਾਂ ਸੱਭੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸਾਡਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋ ਹੋਇਆ।
ਮਿਲਿਆ ਗੁਰੂ ਮਹਾਨ ਅਸਾਨੂੰ ਤਾਂਹੀਂ ਪੰਥ ਮਹਾਨ ਹੋ ਹੋਇਆ।
ਉਹ ਵੀ ਪੁਰਸ਼ ਮਹਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਲੜ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਫੜ੍ਹਿਆ।

ਦੂਰ-ਦੂਰ ਕਿਉਂ ਭਟਕ ਰਿਹਾ ਏਂ ਆ ਜਾ ਬੰਦਿਆ ਰੱਬ ਦੇ ਨੇੜੇ।
ਕਰ ਲੈ ਬੰਦਗੀ ਚਰਨੀਂ ਲੱਗ ਜਾ ਮੁੱਕ ਜਾਵਣ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਗੇੜੇ।
ਵੇਲਾ ਈ ਹੁਣ ਸਾਂਭ ਲੈ ਵੇਲਾ ਹੱਥ ਨੀ ਆਉਣਾ ਫਿਰ ਇਹ ਅੜਿਆ।

ਜੋਤ ਵੀ ਓਹੀ ਜੁਗਤ ਵੀ ਓਹੀ ਕੇਵਲ ਕਾਇਆ ਪੱਲਟੀ ਹੋਈ।
ਦੀਦਾਰ ਕਰੋ ਸਮਰੱਥ ਗੁਰੂ ਦੇ ਭਰਮ ਨਾ ਰੱਖਿਓ ਅੰਦਰ ਕੋਈ।
'ਢਿੱਲੋਂ' ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਬੰਦਗੀ ਮੰਗ ਲੈ ਭਰ ਜਾਵੇਗਾ ਖਾਲੀ ਘੜਿਆ।

93160-12844

ਅਨਮੋਲ ਕਥਨ

ਜਦੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ 'ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਲਮ ਚਲਦੀ ਹੈ,
ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬੰਦਾ ਕਦੇ ਸੋਚਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ....

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਥੱਕ ਟੁੱਟ ਕੇ ਝੋਪੜੇ 'ਚ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਉਹ ਮਜ਼ਦੂਰ, ਜੋ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ ਉੱਚੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਭੋਗ

ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਜੂਨ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਇਕ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਦਾ ਅਚਾਨਕ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਚੰਦ ਕੁ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਢਿੱਲ ਮੱਠ ਪਿਛੋਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਬੁਲਾਵਾ ਆ ਗਿਆ। ਕੋਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਮਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਖੈਰ ਸਾਰੇ ਸਰੋ ਸੰਬੰਧੀ, ਸਖਾ, ਦੋਸਤ-ਮਿੱਤਰ ਤੇ ਜਾਣ ਪਹਿਚਾਣ ਵਾਲੇ ਉਸਦੇ ਸਸਕਾਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ।

ਰਾਖ ਸਾਂਭਣ ਅਤੇ ਜੱਲ ਪ੍ਰਵਾਹ ਮਗਰੋਂ ਭੋਗ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਕੋਈ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਐਸੇ ਗੁਰਦੁਵਾਰੇ ਪਾਈਏ ਕੋਈ ਕਹਿੰਦਾ ਭਈ ਗਰਮੀ ਬਹੁਤ ਹੈ ਇਸ ਗੁਰਦੁਵਾਰੇ ਏ ਸੀ. ਨਹੀਂ ਲੱਗੇ ਹੋਏ। ਕੋਈ ਹੋਰ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਲੱਭਦੇ ਹਾਂ। ਖੈਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਗੁਰਦੁਵਾਰੇ ਵਿਚ ਭੋਗ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉੱਘੇ ਰਾਗੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨੋਹਰ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਆਈਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਹਾਲ ਕੀਤਾ। ਪੂਰਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਹਾਲ ਏਅਰ ਕੰਡੀਸ਼ਨ ਸੀ। ਫਰਸ਼ ਤੇ ਗੱਦੇ ਤੇ ਗਲੀਚੇ ਵਿਛੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਬੈਠਣ ਵਾਸਤੇ ਪੱਕੀਆਂ ਸਟੀਲ ਦੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਫਿੱਟ ਸਨ।

ਗੁਰਦੁਵਾਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬੇਸਮੈਂਟ ਵਿਚ ਲੰਗਰ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਸੀ। ਹਲਵਾਈ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਲੰਗਰ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਸਲਾਦ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਚਾਵਲ, ਦਹੀ, ਦਾਲ, ਸਬਜ਼ੀ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਦੇ ਵਗੈਰਾ ਮੇਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਉਪਲਬਧ ਸਨ। ਡਿਸਪੋਜਲ ਦੀਆਂ ਬਾਲੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੀਣ ਵਾਲਾ ਪਾਣੀ ਠੰਡਾ ਕਰਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਬੈਠਣ ਵਾਸਤੇ ਚੰਗੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਕੁਰਸੀਆਂ ਲਗਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਸਭ ਆਪਣਾ-ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਖਲੋ ਕੇ ਜਾਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਛੱਕ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾਲੇ ਦੁਖੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਵੇਦਨਾ ਵੀ ਸਾਂਝੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਦੁਖੜੇ ਰੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕੋਈ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਖੈਰ ਭੋਗ ਤੋਂ ਫਾਰਗ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਰਾਹੀਂ ਪੈ ਗਏ।

ਭੋਗ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਇਕ ਬੀਬੀ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਈ ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਭੋਗ ਵਿਚ ਆਈ ਸੀ। ਭੋਗ ਦੀ ਗੱਲ ਚਲ ਪਈ। ਮੈਂ ਕਹਿ ਬੈਠਾ ਲੰਗਰ ਤਾਂ ਪੰਗਤ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਕੁਰਸੀਆਂ ਮੇਜ਼ਾਂ ਵਾਲੇ ਲੰਗਰ ਦਾ ਤਾਂ ਨਵਾਂ ਹੀ ਚੱਲਣ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੰਗਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੀ ਖੁਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬੀਬੀ ਤਾਂ ਭੜਕ ਪਈ। “ਕਿਹੜੀਆਂ 1947 ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪਏ ਕਰਦੇ ਓ। ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਇੰਜ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ, ਕੁਰਸੀ ਲੱਭੀ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਆਪਣਾ ਲੱਕ ਸਿੱਧਾ ਕੀਤਾ। ਏ ਸੀ. ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਠੰਡੀ-ਠੰਡੀ ਹਵਾ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਜ਼ਰਾ ਭਰ ਵੀ ਗਰਮੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ। ਇਹ ਕੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਗੁਰਦੁਵਾਰੇ ਏ ਸੀ. ਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਬਹਿਣਾ ਵੀ ਭੁੰਜੇ ਪੈ ਜਾਵੇ। ਫਿਰ ਉੱਠਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਵਗੈਰਾ-ਵਗੈਰਾ ਸੋ ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ (ਭਾਵ ਮੈਨੂੰ) ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਬਦਲੋ ਤੇ ਜਮਾਨੇ ਨਾਲ ਚੱਲੋ।”

ਮੈਂ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਜਿਸ ਗੁਰਦੁਵਾਰੇ ਵਿਚ ਏ ਸੀ. ਨਹੀਂ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ ਉਹ ਗੁਰਦੁਵਾਰੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਕੀ ਜਿੱਥੇ ਸੰਗਤ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਲੰਗਰ ਪੰਗਤ ਵਿਚ ਵਰਤਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਲੰਗਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਦੀ ਮੈਂ ਇਹ ਸੋਚਦਾ ਕਿ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭੋਗ ਤੇ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਫਰਕ ਹੀ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕਿਸ ਤਰਫ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਜੇ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਏ ਸੀ. ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੀ ਅਸੀਂ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਜਿੱਥੇ ਏ ਸੀ. ਲੱਗੇ ਹਨ, ਜਾ ਵੜਦੇ ਹਾਂ? ਇਹ ਸਭ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਣ-ਮਰਿਯਾਦਾ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਖੁਦ ਦੀ ਫਕੀਰੀ ਬੈਗਾਨੀ ਤੇ ਪਰਾਈ ਅਮੀਰੀ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਖੁਦਾਰ ਅਤੇ ਅਣਖ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਓ ਵਿਚਾਰੀਏ। ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਨਾ ਕਰੀਏ।

—ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ

ਮੋ. 98150-84646

ਪ੍ਰਮਾਤਮ ਦੀ ਮੌਜ - ਸੀਸ ਗੰਜ 'ਚੋਂ ਸਹਿਜੇ ਪ੍ਰਗਟਿਆ ਖਾਲਸਾ

-ਬਲਿਹਾਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ

ਵੇਖਿਆ ਜਦੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਪਿਤਾ ਦਾ
ਸੀਸ ਅਨੰਦਪੁਰ ਆਇਆ
ਦਿੱਲੀਓਂ ਖਤਰਿਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡ ਕੇ
ਸੂਰਮਾ ਸਿੱਖ ਲਿਆਇਆ ॥

ਰੰਗਰੇਟਾ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬੇਟਾ ਆਖ ਕੇ
ਗੋਬਿੰਦ ਨੇ ਗਲ ਲਾਇਆ
ਭੁੱਬਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਉਧੌੜਿਆ ਜੈਤਾ
ਸੀਨੇ ਪਿਆ ਚਿਰਾੜ ਵਿਖਾਇਆ ॥

ਰਾਜਧਾਨੀ ਦੀ ਹਿੱਕ ਤੇ ਦਾਤਿਆ
ਨੰਗਾ ਕਤਲ ਨਿਆਂ ਦਾ ਹੋਇਆ
ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ 'ਚ ਨੂਰ ਸਾਈਂ ਦਾ
ਸ਼ਿਖਰ ਦੁਪਿਹਰੇ ਛਾਇਆ ॥

ਘੋਰ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਦੰਦਲਾਂ ਪਈਆਂ
ਮੁਲਖ ਜਾਗਦਾ ਮੋਇਆ
ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੀ ਰਹਿਮਤ ਸਦਕਾ
(ਬੰਦਾ) ਇਹ ਕਾਰਜ ਕਰ ਪਾਇਆ ॥

ਵਿਥਿਆ ਸੁਣ ਕੇ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ
ਖੁਦ ਹੀ ਜਾਣੇ ਖੁਦੀ ਖੁਦਾਇਆ ॥

ਸੂਰਜ ਮੁਖ ਦੇ ਹਾਵ ਭਾਵ ਨੂੰ
ਗੁਜਰੀ ਮਾਂ ਪਈ ਵੇਂਹਦੀ
ਹੋਣਹਾਰ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ
ਨਾਨਕ ਪੁਰਖ ਦਾ ਸਾਇਆ ॥

ਨੇਤਰ ਭਰ ਕੇ ਮਰਦ ਪਤੀ ਦੇ
ਸੀਸ ਨੂੰ ਸਿਜਦਾ ਕੀਤਾ
ਕੁੰਡਲ ਘੱਤ ਵਿਜੋਗ ਦਾ ਗੋਤਾ
ਘੁੱਟ ਸੀਨੇ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ॥

ਚੰਦਨ ਚਿਤਾ ਬਲੀ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ
ਅੰਬਰੋਂ ਉੱਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ
ਮਹਾਂਬਲੀ ਦੇ ਬਿਜੇ ਰਾਗ ਨੇ
ਜੋ ਕੁਕਨੁਸ ਉਡਾਇਆ ॥

ਰੂਪ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਚੰਡ ਅਖੰਡ
ਨਦਰਿ ਨੇ ਘੁੰਡ ਉਠਾਇਆ
ਸੁੱਤਿਆ ਜਾਗ ਜਹਾਨਾਂ ਵੇ
ਪੈਣਾਂ ਘੜਿਆਲ ਵਜਾਇਆ ॥
ਜਾਗਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਆਇਆ ॥

ਉਹ ਦਿਨ ਗਿਆ
ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ ਨੇ
ਅਚਰਜ ਬਿਧਾ ਬਣਾਈਆਂ ॥

ਸੁਭਾ ਸਾਰੰਦੇ
ਬਾਅਦ ਸਾਰੰਗੀਆ
ਦਿਸਣ ਵਜ਼ਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ॥

ਉੱਚੀਆਂ ਮਮਟੀਆਂ
ਪਰਬਤ ਭਾਰੇ
ਹਿੰਡਦਾਰ ਮਿਸਲਾਂ ਘਬਰਾਈਆਂ ॥

ਜਿਉਂ ਰਣਜੀਤ ਨਗਾਰੇ
ਚੋਟਾਂ
ਰਾਜ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਲਾਈਆਂ ॥

ਬਰ ਦੇ ਆਲਮ
ਮੌਜ ਦਾ ਮਾਲਕ
ਬਖਸ਼ ਰਿਹਾ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀਆਂ ॥

ਲੋਹਾ-ਮਿੱਟੀ ਕੁੱਟਾਂ
ਘਾ ਹੀਆਂ,
ਹਲ-ਵਾਰਾਂ ਹਰਜਾਈਆਂ ॥

ਚਹੁੰ ਕੂਟਾਂ ਵਲ
ਖੁਲੀਆਂ ਬਾਰੀਆਂ
ਸੱਦਾ ਦੇਣ ਸੁਣਾਈਆਂ ॥

ਸਤਿਨਾਮ ਨਦੀ ਕਿਨਾਰੇ
ਨੰਦਪੁਰ
ਖੇਡਦੀਆਂ ਰੁਸ਼ਨਾਈਆਂ ॥

ਨੰਦਪੁਰ ਵਾਲੇ ਪੀਰ ਦੇ ਤੱਕੀਏ
ਆਤਿਸ਼ਬਾਜੀ ਪੈਂਦੀ
ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਫਲਕ ਨੇ ਵੇਖੀ
ਕੁੰਜ ਅਜਲ ਤੋਂ ਲਹਿੰਦੀ॥

ਲਿਸ਼ਕੀ ਲਾਟ ਮਿਆਨੋਂ ਨਿਕਲੀ
ਕੋਈ ਮੁਕਲਾਉ ਆਵੇ।
ਇਸ਼ਕ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਬੰਸਾਲੀ
ਤਾਂ ਸਲਾਮਤ ਰਹਿੰਦੀ॥

ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਖ ਪਤੰਗ
ਸ਼ਮਾਂ ਤੋਂ ਅੰਗ ਨਾ ਮੋੜਨ ਵਾਲੇ
ਨਿੱਤਰੇ ਮਸਤ ਮਲੰਗ
ਛਿੜਕਦੇ ਜਾਨ ਜਿਸਮ ਦੀ ਮਹਿੰਦੀ॥

ਸੀਨੇ ਚਿਣਗ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਲਗੀ
ਉੱਠੇ ਵਕਤ ਸੰਭਾਲੂ
ਉੱਚੀ ਪਟੜੀ ਲਾ ਗਏ ਛਾਲਾਂ
ਖਲਕਤ ਧੰਨ ਧੰਨ ਕਹਿੰਦੀ॥

ਖਾਲਸ ਰੂਪ ਮਹਿਬੂਬ ਦਾ ਹੋ ਕੇ
ਨਿਕਲੇ ਤੰਬੂ 'ਚੋਂ ਪਿਆਰੇ
ਚੱਲ ਜਿੰਦੜੀਏ ਵੇਖਣ ਚੱਲੀਏ
ਅਜਮਤ ਉੱਠਦੀ ਬਹਿੰਦੀ॥

ਨੰਦਪੁਰ ਵਾਲੇ
ਪੀਰ ਦੇ ਤੱਕੀਏ
ਆਤਿਸ਼ਬਾਜੀ ਪੈਂਦੀ
ਚੱਲ ਜਿੰਦੜੀਏ ! ਵੇਖਣ ਚੱਲੀਏ

ਚੇਤਰ ਗਿਆ ਵੈਸਾਖ ਸੁਹਾਵੇ
ਸੁੱਖ ਦਾ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਿਆ
ਜੁਗ ਪਲਟਾਉ ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ
ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਤਲੀ ਤੇ ਧਰਿਆ॥

ਮੋਏ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਉੱਠ ਕੇ
ਮੁੜ ਭਰੀਆਂ ਅੰਗੜਾਈਆਂ
ਨੰਦਪੁਰ ਵਾਲੇ ਜਾਹਰ ਪੀਰ ਨੇ
ਜੀਵਨ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹਿਆ॥

ਜਪੁਜੀ ਜਾਪੁ ਸਵੱਯੈ ਚੌਪਈ
ਅਨੰਦ ਭਇਆ ਮੇਰੀ ਮਾਏ
ਮਾਣਸ ਮੱਥੇ ਤੇਜ਼ ਚਮਕਿਆ
ਘੁੱਟ ਬਾਟੇ ਚੋਂ ਭਰਿਆ॥

ਹੈਰਤ ਗੱਲ ਮੁਰੀਦਾਂ ਵੇਖੀ
ਜਗੋਂ ਤੇਰੂਵੀਂ ਹੋਈ
ਜਦ ਮੁਰਸ਼ਦ ਨੇ ਉਕ ਪਿਆਸਾ
ਨਿਉਂ ਦੇ ਸੋਹੋਂ ਧਰਿਆ॥

ਪ੍ਰਮਾਤਮ ਦੀ ਮੌਜ ਖਾਲਸਾ (ਸੀਸ ਗੰਜ ਚੋਂ)
ਸਹਿਜੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ
ਕੁਦਰਤ ਅੰਦਰ ਕਾਦਰ ਵਸਿਆ
ਰੂਪ ਸਬਾਇਆ ਚੜ੍ਹਿਆ॥

ਦਇਆ ਧਰਮ ਦੀ ਹਿੰਮਤ
ਮੁਹਕਮ ਹੋ ਕੇ ਸਾਹਿਬ ਸਦੀ ਵੇ
ਪਰ ਉਪਕਾਰੀ ਗੁਰੂ-ਖਾਲਸਾ
ਸਦਾ ਰਹੇ ਤਤਪਰਿਆ॥

ਨੈਣ ਨਸ਼ੀਲੇ ਬੋਲ ਰਸੀਲੇ
ਸਾਬਤ ਸੂਰਤ ਪਿਆਰੀ
ਮਜ਼ਾ ਜਿਉਣ ਦਾ, ਚਾਓ ਮਰਨ ਦਾ
ਅਜਬ ਨਮੂਨਾ ਘੜਿਆ॥

ਕੇਸ ਗੜ੍ਹੀ 'ਤੇ ਪ੍ਰਚਮ ਗੱਡਿਆ
ਚਾਰੇ ਚੱਕ ਜਗੀਰਾਂ
ਪੈਣਾਂ ਦਾ ਹਰਕਾਰਾ
ਪ੍ਰੇਮ ਪੰਜੀਰੀ ਵੰਡਣ ਚੜ੍ਹਿਆ॥

ਸਿਰ ਚਾਨਣ ਦਾ ਗੜਬਾ ਚੁੱਕਿਆ
ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਖੜਤਾਲਾਂ,
ਜਿੰਦੜੀਏ ! ਬਲਿਹਾਰ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਬੁੱਲਾ ਵੜਿਆ॥

ਠਿਠਕਾਂ ਮਾਰਿਓ ਉਠੋ ਵੇ,
ਤੁਸੀਂ ਉੱਚ ਦੁਮਾਲੜੇ ਹੋਏ
ਮਿਹਰਬਾਨ ਨੇ ਬਰਕਤ ਭਰਿਆ
ਹੱਥ ਬੋਢੇ ਸਿਰ ਧਰਿਆ॥

ਫਰਿਆਦ

-ਲਖਵਿੰਦਰ ਬਾਜਵਾ

ਆਧੁਨਿਕ ਦੋਹੇ

—ਡਾ. ਹਰਨੇਕ ਸਿੰਘ ਕੋਮਲ

ਐਵੇਂ ਨਾ ਇਹ ਲੋਕ ਬੇਦੋਸ਼ੇ ਬਲਦੀ ਭੱਠੀ ਝੋਕ ਦਿਓ
ਓ ਵਤਨਾ ਦੇ ਨਾ ਖੁਦਾਓ ਜੰਗ ਏਥੇ ਹੀ ਰੋਕ ਦਿਓ

ਹੁੰਦਾ ਘਾਣ ਮਾਸੂਮਾ ਦਾ ਤੇ ਜਾਂਦੀ ਰੁਕ ਤਰੱਕੀ
ਅੱਗ ਜਨੂੰਨੀ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਪਿਆਰ ਮੁਹੱਬਤ ਸ਼ੱਕੀ
ਨਾ ਨਾਹਰੇ ਇਹ ਲਾਈ ਜਾਵੇ ਫੜ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਠੋਕ ਦਿਓ
ਐ ਵਤਨਾ ਦੇ ਨਾ ਖੁਦਾਓ-----

ਆਓ ਪੱਤ ਅਕਲ ਦੇ ਪੀਹ ਕੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀਂ ਮਰਹਮਾਂ ਲਾਈਏ
ਲਾ ਇਲਾਜ ਨਾਸੂਰ ਨਾ ਛਿੱਲ ਛਿੱਲ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਤਾਈਂ ਬਣਾਈਏ
ਜਿਹੜਾ ਮੂੰਹੋਂ ਉਗਲੇ ਅਗਨੀ ਉਸ ਨੂੰ ਓਥੇ ਈ ਟੋਕ ਦਿਓ
ਐ ਵਤਨਾ ਦੇ -----

ਦੁਖਦੀ ਅੱਖ ਅਮਨ ਦੀ ਉਤੇ ਧਰ ਅਕਲਾਂ ਦੇ ਫੇਰੇ
ਵਕਤ ਸੰਭਾਲੇ ਹੋਣ ਨਾ ਕਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਬਰਾਤਾਂ ਜੇਹੇ
ਹੈਂਕੜ ਭਰੇ ਹਨੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਬਾਲ ਮਿਸ਼ਾਲ ਆਲੋਕ ਦਿਓ
ਐ ਵਤਨਾ ਦੇ -----

ਸੱਕਾ ਨਹੀਂ ਬਾਰੂਦ ਕਿਸੇ ਦਾ ਜੋ ਚੁਣ ਦੋਸ਼ੀ ਮਾਰੇ
ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਨ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਏਸ ਦੀ ਕਈ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਤਾਰੇ
ਨਾ ਪੁੰਨਿਆਂ ਦੀ ਰਾਤ ਚਾਨਣੀ ਮੱਸਿਆ ਵੱਟੇ ਬੋਕ ਦਿਓ
ਐ ਵਤਨਾ ਦੇ -----

ਬਣ ਕੋਈ ਅਮਨਾ ਦਾ ਬਾਬਲ ਇਸ ਦੀ ਲਾਜ ਬਚਾਓ
ਮਾਂ ਭੂਮੀ ਦੀ ਹਿੱਕ ਉਤੇ ਨਾ ਲਹੂ ਦੇ ਅੱਖਰ ਵਾਹੋ
ਕਾਲੀ ਲਿਖ ਤਕਦੀਰ ਧਰਤ ਦੀ ਨਾ ਅਣ ਮੰਗਿਆ ਸ਼ੋਕ ਦਿਓ
ਐ ਵਤਨਾ ਦੇ-----

ਮੰਨਿਆਂ ਕਿ ਪੈਂਦੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਗਲ ਪਿਆ ਢੋਲ ਵਜਾਉਣਾ
ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਬਦਨੀਤੀ ਕਾਰਨ ਮਰਦਿਆਂ ਅੱਕ ਚਬਾਉਣਾ
ਰਲ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਫੇਰ ਵੀ ਬੰਨ੍ਹ ਨਫਰਤ ਦਾ ਬੋਕ ਦਿਓ
ਐ ਵਤਨਾ ਦੇ

ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਹੱਡ ਕੜਕਣ ਜੇ ਪੈ ਗਿਆ ਜੇ ਜੰਗੀ ਪਾਲਾ
ਅਜੇ ਤੀਕ ਨਾ ਧੁਪਿਆ ਧੱਬਾ ਸੰਨ ਸੰਤਾਲੀ ਵਾਲਾ
ਸਾਬੋਂ ਖੋਹ ਕੇ ਧਰਤ ਬਾਜਵਾ ਨਾ ਜੰਨਤ ਪਰਲੋਕ ਦਿਓ
ਐ ਵਤਨਾ ਦੇ -----

ਚਸਮਾ ਮੋਹ-ਪਿਆਰ ਦਾ, ਹੋਵੇ ਕਦੇ ਨਾ ਬੰਦ।
ਟੁੱਟੇ ਕਦੇ ਨਾ ਦੋਸਤੋ, ਮਾਂ ਦੇ ਮੋਹ ਦੀ ਤੰਦ ॥

ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੋਰੀ ਮਾਂ ਦੀ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਾਂ ਦਾ ਮੋਹ।
ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਹੈ, ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਨਾ ਖੋਹ।

ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਂਗਰ ਮਹਿਕਦੇ, ਐਵੇਂ ਦਿਨ ਦੋ-ਚਾਰ।
ਰਿਸ਼ਤੇ ਹੁਣ ਨਾ ਦੋਸਤੋ, ਬਹੁਤੇ ਹੰਢਣਸਾਰ ॥

ਬੜੀ ਉਦਾਸੀ ਸ਼ਾਮ ਹੈ, ਛੇੜੋ ਕੋਈ ਸਾਜ਼।
ਨਗਮੇਂ ਵਰਗੇ ਯਾਰ ਨੂੰ, ਮਾਰੋ ਕੋਈ ਆਵਾਜ਼ ॥

ਬਾਪੂ ਬੁੱਢਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਹੋਇਆ ਪੁੱਤ ਜਵਾਨ।
'ਘਰ' ਪੁਰਾਣਾ ਵੇਚ ਕੇ, ਪਾਇਆ ਨਵਾਂ 'ਮਕਾਨ' ॥

ਖੋਹੋ ਪੱਤੇ ਬਿਰਖ ਤੋਂ, ਆਈ ਕੈਸੀ ਰੁੱਤ।
ਡਾਲਰ-ਪੈਂਡ ਲੈ ਗਏ, ਖੋਹ ਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਤ ॥

ਅੱਧਾ ਵਿਹੜਾ ਵਿਲਕਿਆ, ਉੱਠੀ ਅੱਧੀ ਹੂਕ।
ਵਿਕਿਆ ਵਿੱਚ ਕਬਾੜ ਦੇ, ਬੇਬੇ ਦਾ ਸੰਦੂਕ ॥

ਤਪਦੇ ਮਨ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਨਿਰਾ ਜਨੂਨ।
ਮਿਲਦਾ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਹੈ, ਮਨ ਨੂੰ ਬੜਾ ਸਕੂਨ ॥

ਮੋਬ. 93177-61414

***

ਮੋਬ. 94167-34506

ਖਬਰਨਾਮਾ

ਕਰਮਯੋਗੀ ਸੰਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਮਿੱਤ ਭੋਗ ਅਤੇ
ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮਾਗਮ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ
ਹਾਜ਼ਰਾ ਹਜ਼ੂਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਦੈ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦੇ ਪਾਵਨ
ਦਰਸ਼ਨ

ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਲੋਂ ਸਰਧਾਂਜਲੀਆਂ ਭੇਟ ਅਤੇ 9
ਸਧਾਰਨ ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਭੋਗ। ਮਾਤਾ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਕੌਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ
ਰਾਮਪੁਰਾ ਫੂਲ:-ਬੇਅੰਤ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ
ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਦੈ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ,
ਮਾਤਾ ਚੰਦ ਕੌਰ ਜੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੇ ਸੇਵਕ, ਸ਼ਹੀਦ ਵਰਿਆਮ
ਸਿੰਘ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੇਵਾ, ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਦੀ
ਮੂਰਤ ਸੰਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ 14 ਜਨਵਰੀ 2019 ਨੂੰ
ਮਾਘੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ
ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀ ਸੰਸਾਰਿਕ
ਯਾਤਰਾ ਪੂਰੀ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਬਿਰਾਜੇ
ਸਨ। ਕਰਮਯੋਗੀ ਸੰਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ
1941ਈਸਵੀਂ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਸੈਦੋਕੇ(ਜਿਲ੍ਹਾ ਮੋਗਾ) ਵਿਚ
ਪਿਤਾ ਸੂਬਾ ਬੋਘਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਖੇ ਅਤੇ ਮਾਤਾ
ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਹੋਇਆ। ਸੰਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ
ਗੁਰਮਿੱਖੀ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਨੇ
ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ
ਸਿੰਘ ਸਜੇ ਸਨ।

ਸੰਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਸੂਬਾ ਬੋਘਾ ਸਿੰਘ ਜੀ
ਨਾਲ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸੁਰਤ ਸੰਭਾਲਦਿਆਂ ਹੀ ਜਿਥੇ ਗੁਰਮਿੱਖੀ
ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਮੂਹ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮਾਗਮ
ਕਰਦਿਆਂ ਹੱਥ ਵਟਾਇਆ, ਉਥੇ ਪਰਵਾਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ
ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਅਤੇ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਲਈ ਦਿਨ ਰਾਤ ਪੂਰੀ ਜਿੰਬਦਗੀ
ਅਣਥੱਕ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਸੇਪੀ, ਉਸਾਰੀ ਅਤੇ
ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਮਾਤਾ ਜੋਗਿੰਦਰ
ਕੌਰ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਚਾਰ
ਧੀਆਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਮਾਤਾ ਚੰਦ ਕੌਰ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਤ ਹਰਦੇਵ
ਸਿੰਘ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸਨੇਹ ਸੀ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਭੈਣੀ
ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਇਮਾਰਤ, ਚਾਰ ਦੁਆਰੀ ਜਾਂ ਫਰਸ਼ ਨਹੀਂ
ਜਿੱਥੇ ਸੰਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਹੱਥੀਂ ਸੇਵਾ ਨਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ, ਭਾਵੇਂ

ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਸੰਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਭੋਗ ਸਮਾਗਮ ਸਮੇਂ ਰਾਮਪੁਰਾ ਫੂਲ ਵਿਖੇ ਸੰਤ
ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਰਧਾਂਜਲੀ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ

ਉਹ ਪ੍ਰਤਾਪ ਮੰਦਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੈ, ਹਰੀ ਮੰਦਰ, ਰਾਮ ਮੰਦਰ,
ਜਗਜੀਤ ਮੰਦਰ, ਬਿਰਧਸ਼ਾਲਾ, ਦਿੱਲੀ ਕਲੋਨੀ, ਲੰਗਰ ਹਾਲ,

ਸੰਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਸਰੋਵਰ, ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਵਾਲੀ ਕੋਠੀ, ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ
ਮੁੱਖ ਗੇਟ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਯੂਪੀ ਵਾਲਾ ਫਾਰਮ ਹੈ। 1984
ਈਸਵੀਂ ਵਿਚ ਸੰਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਰਵਾਰ
ਸੂਬਾ ਬੋਘਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਸਮੇਤ ਪਿੰਡ
ਸੈਦੋਕੇ ਤੋਂ ਰਾਮਪੁਰਾ ਫੂਲ ਵਿਚ ਵਸ ਗਏ।

ਸੰਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗੁਰਮਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵੱਲ
ਝਾਤ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਉਹ ਪੂਰਨ ਗੁਰਮਿੱਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ
ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਰੱਬੀ ਰੂਹ ਸਨ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ
ਮੁਤਾਬਕ ਰਹਿਦੀ ਰਾਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਉੱਠ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਾ,
ਪੰਜਾਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨਾ, ਦੋ ਘੰਟੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨਾ,
ਹਰ ਰੋਜ਼ ਘਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਏ ਸ੍ਰੀ ਆਦਿ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ
ਕਰਨਾ, ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮਿੱਖੀ
ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿੱਤ ਕਰਮ ਸੀ। ਉਹ ਬਾਕਮਾਲ
ਪਾਠਕ ਵੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਗਰੰਥਾਂ ਨੂੰ
ਪੜ੍ਹਿਆ। ਸੰਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨ ਲਾਉਣ ਦੀ
ਗੂੜ੍ਹਤੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਸੂਬਾ ਬੋਘਾ ਸਿੰਘ (ਜੋ ਇਕ ਵਧੀਆ
ਜੱਬੇਦਾਰ ਵੀ ਸਨ) ਤੋਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ
ਆਖਰੀ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉੱਚੀ ਸੁਰ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ
ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਰਸ ਤੇ ਵਹਾਅ ਬਾਕਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। 13 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ
ਆਪਣੀ ਆਖਰੀ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ
ਮੁਕਤਸਰ ਵਿਖੇ ਦੀਵਾਨ ਲਗਾਉਣਾ ਸੀ ਪਰ 14 ਜਨਵਰੀ ਦੇ
ਦੂਹਵਾਲ ਦੇ ਮਾਘੀ ਮੇਲੇ ਦੇ ਕੁਝ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਕਾਰਨ ਉਹ ਦੀਵਾਨ
ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਿਆ।

ਆਪ ਸ਼ਹੀਦ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਯਾਦਗਰੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ

ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਸਦਕਾ, ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਚੰਦ ਕੌਰ ਜੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਦਕਾ ਰਾਮਪੁਰਾ ਫੂਲ ਵਿਖੇ ਜਗ੍ਹਾ ਖਰੀਦੀ ਗਈ, ਉਹਨਾਂ ਆਪ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਉਸਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾਈ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਮੰਦਰ, ਲੰਗਰ ਹਾਲ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਲਈ ਚੁਬਾਰਾ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਉਸਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅਨੰਦ ਸਿਮਰਤੀ ਮੰਦਰ ਗੁਰੂਸਰ(ਗੱਦਾਡੋਬ) ਵਿਖੇ ਛੋਟੀ ਇੱਟ ਚੜ੍ਹਾਈ, ਜੋੜੀ ਪੱਲਾ ਅਤੇ ਫਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਵਾਇਆ। ਏਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਤਾ ਭੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧ ਬਣ ਗਿਆ। ਏਥੇ ਸੰਤ ਜੀ ਆਪਣੇ ਆਖਰੀ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਕਥਾ, ਕੀਰਤਨ, ਦੀਵਾਨ ਲਗਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਸ੍ਰੀ ਆਦਿ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਠਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਅਤੇ ਜਪੁ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਹੁੰਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਪਰੋ-ਪਰੋ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ, 13 ਤਰੀਕ ਦੇ ਦੇਸੀ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਮਹੀਨਾਵਾਰ ਦਿਨ ਮਨਾਉਣਾ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਦੇਸੀ ਮਹੀਨੇ ਦੀ 13 ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਭੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ ਜੀ ਦਾ ਸੁਭ ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਦੈ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਭਾਈ ਬਹਿਲੋ ਵਾਂਗ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਰਾਮਪੁਰਾ ਫੂਲ ਅਤੇ ਗੁਰੂਸਰ ਵਿਖੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਸਤ ਕਮਲਾਂ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਵੀ ਕੀਤਾ। 12 ਜਨਵਰੀ ਦੀ ਰਾਤ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂਸਰ ਅਨੰਦ ਸਿਮਰਤੀ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਕੱਟੀ। 13 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਦੂਹੇਵਾਲ ਵਿਖੇ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਘਰ ਸੁੱਤੇ। 14 ਜਨਵਰੀ ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਅੰਮਿਤ ਵੇਲੇ 3:45 ਵਜੇ ਉੱਠ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਬੁਨੈਣ ਪਾਉਣ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹ ਦੀ ਗਤੀ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ 10-15 ਮਿੰਟ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਗੁਰੂ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਬਿਰਾਜੇ। ਰਾਮਪੁਰਾ ਫੂਲ ਵਿਖੇ ਰਾਮਬਾਗ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 21 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਹੋਇਆ। ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਦੈ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਪੁੱਤਰ ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ, ਲਖਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਚਰਨ ਪਾਏ ਅਤੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ।

ਬਰਧਾਂਜਲੀ ਸਮਾਗਮ ਅਤੇ ਮੇਲਾ ਸੰਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ।

ਹਾਜ਼ਰਾ ਹਜ਼ੂਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਦੈ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪਾਵਨ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਮਿੱਤ ਭੋਗ ਸਮਾਗਮ ਅਤੇ 36ਵਾਂ ਸਲਾਨਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮਾਗਮ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਮਪੁਰਾ ਫੂਲ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮਾਰਕ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ।

ਵਰਿਆਮ

ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਅਰੰਭਤਾ 20 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਅਰੰਭ ਹੋਈ। ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ, ਕੀਰਤਨ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਜੱਥਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚੱਲਿਆ। 20 ਜਨਵਰੀ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੂਬਾ ਸੰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੰਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸੇਵਾ, ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਦੀਵਾਨ ਲਗਾਇਆ।

ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀਆਂ ਮਨੋਕਾਮਨਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹਾਜ਼ਰਾ ਹਜ਼ੂਰ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ 21 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਇਸ ਭਾਰੀ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿਤੇ।

ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਲਾਲ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਦੇ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਜੱਥੇ ਨੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸੁਣਾਇਆ। ਸੰਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁੱਛਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਦੱਸਣਾ, ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਦੇਣੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਰੂਹਾਨੀ ਤਾਕਤ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦੇ, ਨਾਮ ਜੱਪਦੇ, ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਸੁਰਖਰੂ ਹੋ ਕੇ ਸੱਚੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਕਵੀਸ਼ਰ ਗੁਰਸੇਵਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਸੰਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਉੱਚਾ ਅਤੇ ਸੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਬਹੁਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਾਘੀ ਦੇ ਸੁਭ ਦਿਹਾੜੇ ਤੇ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਛੱਡਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਜੱਥੇ ਨੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਗਾ ਕੇ ਸੁਣਾਈ।

ਸੂਬਾ ਬੋਧਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਸੋਹਣੀ ਸੂਰਤ ਆਈ।

ਮਾਤਾ ਸੀ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਜੀ ਜਿਸਦੀ ਵੇਲ ਵਧਾਈ।

ਸਿੱਖੀ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਵਿਚ ਮਿਲ ਗਈ ਜੀਵਨ ਸਫਲ ਬਣਾਏ।

ਸਰਵ ਸੰਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕਹੀ ਨਾ ਜਾਏ।

ਸੂਬਾ ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ:- ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਭੇਢ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਸੰਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਮੈਨੂੰ ਇਝ ਲੱਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਸੰਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ, ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ, ਮਾਤਾ ਚੰਦ ਕੌਰ ਜੀ ਦਾ ਹਨੂੰਮਾਨ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਸੀਤਾ ਵਾਲਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਮੁਕਤਸਰ ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਚੱਲੀ ਤਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ 13 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵੇਲੇ ਆਖਿਆ ਸੂਬਾ ਜੀ ਮੇਰਾ ਬੈਗ ਤਿਆਰ ਪਿਆ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਡਿਊਟੀ ਲਾਉਣਗੇ ਮੈਂ ਉਸੇ ਵਕਤ

ਤਿਆਰ ਹਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਕੱਲ੍ਹ ਹੀ ਹੁਕਮ ਕਰ ਦੇਣ।

ਕੁਆਰਡੀਨੇਟਰ ਸਤਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ : ਨੇ ਆਖਿਆ ਸਾਡੇ ਬਾਈ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਸੰਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ 'ਨਾਮਧਾਰੀ' ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਨਾਮ' ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਪੂਰਨ 'ਨਾਮਧਾਰੀ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋਏ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵੀ ਅਸੀਂ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਸੀ।

ਕਾਮਰੇਡ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਜੀ :- ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਸੰਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇਕ ਮਿਸਾਲੀ ਗੁਰਸਿੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਿਸ ਘਰ ਵਿਚ ਜਨਮ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਉੱਘੇ ਸੂਬੇ ਸਨ, ਸੂਬਾ ਬੋਝਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੈਦੋਕੇ। ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਇਮਾਰਤ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਸੰਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੁਚੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਨਾ ਆਉਂਦੀ ਹੋਵੇ। ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਗੁਰੂਸਰ ਅਤੇ ਰਾਮਪੁਰਾ ਫੂਲ ਵਿਖੇ ਸਨਮਾਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅੱਜ ਸਾਊ, ਸੁੱਘੜ, ਸਿਆਣੇ, ਸਨਿਮਰ ਸੰਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਸਾਧੂ ਮਹਾਤਮਾ ਦਾ ਮੇਲਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਮੇਲਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਮਿਕ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।

ਸੰਤ ਨਿਬਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਥਾ ਵਾਚਕ ਜੀ :- ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ, ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ, ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਹੋਏ ਯੁੱਧਾਂ, ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ, ਗਲਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਆਪੇ ਰੇਸ਼ਮੀਂ ਰੱਸੇ ਪਾ ਕੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸੇਵਾ, ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਭਗਤੀ ਕਰਦਿਆਂ ਜ਼ਿੰਬਦਗੀ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦੇਣੀ ਵੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਹੈ ਤੇ ਅੱਜ ਰਾਮਪੁਰਾ ਫੂਲ ਦੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਮੇਲਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸਰਧਾ ਸੁਮਨ ਭੇਂਟ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਸੂਬਾ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਖਰਲ ਜੀ: ਨੇ ਸੰਬੋਧਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਸੰਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਨਾਲ 1990 ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਰਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਸੰਤ ਜੀ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜਾਂਦੇ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸੇਵਾ ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਉੱਚਾ ਸੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਾਏ ਪੂਰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ

ਸਕਾਂਗੇ।

ਸੰਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਤਾਬਚਾ:- ਇਸ ਸਮੇਂ ਸੰਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਬੰਧੀ ਛਪਿਆ ਹੋਇਆ ਕਿਤਾਬਚਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਲਖਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਂਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਲਿਖਤਾਂ ਅਤੇ ਤਸਵੀਰਾਂ ਸਨ।

ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਭੋਗ:- ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ 9 ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਭੋਗ ਪਾਏ ਗਏ ਅਤੇ ਲੰਗਰ ਗੁਰੂ ਕਾ ਅਤੁੱਟ ਵਰਤਿਆ। ਮੰਚ ਸੰਚਾਲਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਕਲਸੀ ਜੀ ਨੇ ਖੂਬ ਨਿਭਾਈ। ਗੁਰੂ ਮਹਿਲ ਮਾਤਾ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਕੌਰ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੱਤੇ।

ਭੋਗ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀ ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗੜ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂ ਨਰਿੰਦਰ ਭੁਲੇਰੀਆ ਜੀ ਵੀ ਪਹੁੰਚੇ। ਡਾ ਲਖਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਪਾਵਨ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਹੋਰਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਤ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਸੰਤ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਹਿਮਤਪੁਰਾ, ਸ ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ ਰਹਿਬਰ, ਸੂਬਾ ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸੂਬਾ ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੂਬਾ ਮੱਲ ਸਿੰਘ, ਸੂਬਾ ਜਸਵੀਰ ਸਿੰਘ ਪੱਦੀ ਖਾਲਸਾ, ਸੂਬਾ ਬਲਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸੂਬਾ ਗੁਰਮੇਲ ਸਿੰਘ, ਸੂਬਾ ਸਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੂਕਾ, ਅਦੇਸ਼ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਡਾ. ਸੱਤਪਾਲ ਸ਼ਰਮਾ ਐਗਰੀਕਲਚਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਡਾ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਮੁਖੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਚੇਅਰ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਦੈ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੰਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਸਤ ਕਮਲਾਂ ਨਾਲ ਦਸਤਾਰ ਭੇਂਟ ਵੀ ਕੀਤੀ।

ਡਾ ਲਖਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ

ਰਾਮਪੁਰਾ ਫੂਲ, 9876850680

ਜੋ ਆਇਆ ਸੋ ਚਲਸੀ

ਡਾ. ਸਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੀ ਸਵਾਸਾਂ ਦੀ ਪੁੰਜੀ ਪੂਰੀ ਕਰਕੇ ੧੨ ਫਰਵਰੀ, ੨੦੧੯ ਦਿਨ ਮੰਗਲਵਾਰ ਤਕਰੀਬਨ ਸਵੇਰੇ ੧੧:੩੦ ਵਜੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਿਮਾਰ ਰਹਿ ਕੇ ਗੁਰੂ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਬਿਰਾਜੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅੰਤਮ ਸਸਕਾਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ੧੪ ਫਰਵਰੀ, ੨੦੧੯ ਦਿਨ ਵੀਰਵਾਰ ਸਵੇਰੇ ੯ ਵਜੇ

ਅਪ੍ਰੈਲ-੨੦੧੯

ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ੯ ਵਜੇ ਘਰ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬਸ਼ਾਨ ਭੂਮੀ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਤਕਰੀਬਨ ੧੦ ਵਜੇ ਸਸਕਾਰ ਹੋਇਆ।

੧੫ ਫਰਵਰੀ, ੨੦੧੯ ਦਿਨ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਨੂੰ ੨ ਤੋਂ ੩ ਵਜੇ ਸੂਬਾ ਸੰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਘਰ ਕਥਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਕੀਤੀ। ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਵਰਤਾਇਆ ਗਿਆ।

੧੭ ਫਰਵਰੀ, ੨੦੧੯ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਡਾਕਟਰ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਸਕੂਲ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਖੇ ੨ ਤੋਂ ੩ ਵਜੇ ਤਕ ਸੂਬਾ ਸੰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜੱਥੇ ਸਮੇਤ ਦੀਵਾਨ ਲਾਉਣ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਕੀਤੀ। ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਮਿਤ ਪਾਠ ਦਾ ਭੋਗ ਪਾਇਆ ਗਿਆ। ਜੱਥੇਦਾਰ ਸਾਧਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਡਾਕਟਰ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਦਿੱਤੀ। ਸੂਬਾ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਦਸਤਾਰ ਸਜਾਉਣ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਕੀਤੀ। ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਕਾ ਲੰਗਰ ਵਰਤਾਇਆ ਗਿਆ।

—ਜ. ਸਾਧਾ ਸਿੰਘ, ਮੰਡੀ, ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼।

ਨਾਮਧਾਰੀ ਵਿਦਿਅਕ ਜੱਥਾ ਜਲੰਧਰ

ਵੱਲੋਂ ਬਸੰਤਪੁਰਬ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ।

ਹਾਜ਼ਰਾ ਹਜ਼ੂਰ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਅਧਾਰ ਕਿਰਪਾ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਸਦਕਾ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ 204ਵਾਂ ਪਾਵਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੂਰਬ ਸਮਾਗਮ ਮਿਤੀ 9 ਮਾਰਚ 2019, ਦਿਨ ਬਨੀਵਾਰ (ਬਾਮ) ਅਤੇ ਮਿਤੀ 10 ਮਾਰਚ 2019 ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਵਿਦਿਅਕ ਜੱਥਾ ਜਲੰਧਰ ਵੱਲੋਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਸਤਰੀ ਵਿਦਿਅਕ ਜੱਥਾ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੰਗਤ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਨਾਮਧਾਰੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ, ਬਸਤੀ ਭੂਰੇ ਖਾਂ, ਪ੍ਰੀਤ ਨਗਰ, ਜਲੰਧਰ ਵਿਖੇ ਪੂਰਨ ਬਰਧਾ ਪੂਰਵਕ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ।

ਮਿਤੀ 9 ਮਾਰਚ 2019: ਬਾਮ 7 ਵਜੇ, ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਅਤੇ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰੀ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਸੰਤ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨੌਜਵਾਨਾਂ, ਇਸਤਰੀਆਂ, ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੇ ਵੱਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਇਕ ਘੰਟਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੱਚੇ ਪਾਠਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੇ ਪਵਿਤਰ ਵੀਡੀਓ ਉਪਦੇਸ਼ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਨੇ ਸਰਵਨ ਕੀਤੇ। ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਸਥਾਨਕ ਇਸਤਰੀ ਵਿਦਿਅਕ ਜੱਥੇ ਵੱਲੋਂ ਘੰਟੇ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਉਪਰੰਤ ਸੰਤ ਸੰਰੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮਨਮੋਹਕ ਗਾਇਨ ਨਾਲ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬੰਨਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਬਲੇ ਤੇ

ਸਾਬ ਦਿੱਤਾ ਸੰਤ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਛਿੰਦਾ ਜੀ।

ਮਿਤੀ 10 ਮਾਰਚ 2019, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਸੰਤ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਥਾਨਕ ਵਿਦਿਅਕ ਜੱਥੇ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਵਿਦਿਅਕ ਜੱਥੇ ਦੀਆਂ ਬੱਚੀਆਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਆਸਾ ਜੀ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਪੁਰਾਤਨ ਸ਼ੈਲੀ 'ਵਾਰੇ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਵਾਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਲਈ ਨਾਸ਼ਤਾ ਤਿਆਰ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਨਾਮਧਾਰੀ ਵਿਦਿਅਕ ਜੱਥਾ ਜਲੰਧਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਨੌਜਵਾਨ ਬੱਚੀਆਂ ਨੇ ਹੱਲੇ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਸਜਾਇਆ ਅਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪਹਿਲੂਆ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ। ਬੀਬੀ ਸਤਨਾਮ ਕੌਰ ਨੇ ਗਾਇਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਬ ਜੱਥੇ ਦੀਆਂ ਬੱਚੀਆਂ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਤਬਲੇ ਤੇ ਸੰਗਤ ਸੰਤ ਜਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਚਿੰਕਾ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਕਾਕਾ ਕਿਰਪਾ ਸਿੰਘ (ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ) ਨੇ ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਿਆ।

ਹੁਣ ਸਮਾਂ ਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪਧਾਰੇ, ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਨਿਵਾਜੇ ਤੇ ਸਾਜੇ ਸੂਬਾ ਸੰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਕਰੀਵਾਲੇ' ਜੀ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਦਾ। ਸੂਬਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਮਨਮੋਹਕ ਗੱਲਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਕੁਕਾ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ, ਧਾਰਨਾ ਨੇ ਸੰਗਤ ਦਾ ਮਨ ਮੋਹ ਲਿਆ। ਸੂਬਾ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜੱਥੇਦਾਰ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ (ਵਾਜੇ ਤੇ), ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਢੋਲਕੀ ਤੇ ਕਾਕਾ ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਦੋ-ਢਾਈ ਘੰਟੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿੱਚ ਸੂਬਾ ਜੀ ਨੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਚੀਨੀ ਵਾਲੇ ਦੇ ਪਰਤ ਆਉਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਤੇ ਚੱਲਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ ਕੀਤਾ। ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਆਏ ਸੂਬਾ ਸੰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੱਥੇ ਨੂੰ ਸੂਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ। ਲੰਗਰ ਵਿੱਚ ਦੋ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮਸ਼ਕੱਤ ਕਰ ਰਹੇ ਲਾਗਰੀ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੀਟਾ, ਲਖਬੀਰ ਸਿੰਘ ਲੱਖਾ, ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਬਿੱਲਾ ਜੀ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਸੂਬਾ ਸੰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਸਥਾਨਕ ਜੱਥੇ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਾਕਾ ਕਿਰਪਾ ਸਿੰਘ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਨਮਾਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸੰਤ ਜਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਚਿੰਕਾ ਜੀ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਬਚਨ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸੁਣਾਏ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਜ਼ ਵੱਲੋਂ ਹੋਏ ਸ਼ੁੱਧ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵੱਲੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਿਆ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਆਪ ਹੀ ਕਰਣ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਹਿਮਤ ਤੋਂ ਬਰੀਰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮੇਲੇ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਲੰਧਰ ਦੀ ਬਸੰਤ ਦੇ ਮੇਲੇ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਮਾਣਿਆ।

ਰਿਪੋਰਟ— ਸੁਖਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੁੱਖੂ

ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾਮਧਾਰੀ ਵਿਦਿਆ ਜੱਥਾ ਜਲੰਧਰ।

ਅਪ੍ਰੈਲ-੨੦੧੯

TOP TRAK

AN ISO 9001 : 2008 CERTIFIED CO.

New Arrivals

CITY PULSE

FREEDOM

TT-SUPER

FLYBIRD

NINJA

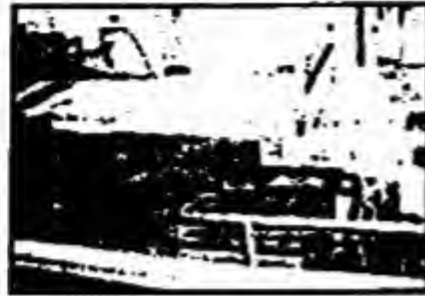
DIRT BIKE

Color Photo 8000x4000

PARTAP ENGINEERS

H.O. Bhagwan Chowk, Ludhiana - 141 003 (Pb.)
 Tel : +91-161-2512373 Fax : +91-161-2533273
 E-mail : partapengineers@yahoo.co.in, info@toptrakcycles.com
 Website : www.toptrakcycles.com
 Works : G.T. Road, Jigjira, Ludhiana - 141 011 (Pb.)
 Telefax : +91-161-2512373 Mob : +91-99142 91142

*India's Largest Second Hand Food
Machines Dealer Cum Rebuilder*

750kgs Potato Chips Line

List of the projects, consultation and machines:

1. Biscuits-Soft Dough, Hard Dough, Crackers
2. Cookies- Wire Cut, Depositer.
3. Bread, Cakes and Bakery Products
4. Wafers - Flat, Round, Enrobed, Moulded
5. Wafers - Round Sticks, Pillows, Flat Sticks.
6. Ice Cream Cones - Moulded or Rolled Sugar Cone.
7. Chocolates- Moulded, Enrobed, Panned, Drops.
8. Potato Chips
9. Extruded- Kurkure, Cheetos.
10. Toast- Bread Toast, Mini Toast.
11. Vermicilli., 12. Water Filling., 13. Paper Cups.
14. Chocolate/Jelly Filling Lines for Small Cups.
15. Namkeens.

*We arrange complete
machines, manpower
and training receipes
with formulation*

BBL FOODS (P) LTD.

SANTOSH NAGAR X ROADS, HYDERABAD- 5000059, INDIA
Tel : +91 40 24530680, Mobile : 91 98480-50607/ +91 98483 99702

e-mail: lakbir.mutchall@gmail.com
www.bblfoods.com www.mutchall.com

ਵਧਾਈਆਂ

17 ਮਾਰਚ, 2019 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ਹੋਏ ਸਨਮਾਨ ਸਮਾਰੋਹ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿਧ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕਕਾਰ ਸ. ਸੁਵਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਜੀ ਨੂੰ ਕਾਮਰੇਡ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਨੰਦ ਵਾਰਤਕ ਪੁਰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਆ ਗਿਆ। ਸ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਜਸਵੰਤ ਕੌਰ ਸਰਬੋਤਮ ਮੌਲਿਕ ਬਾਲ ਪੁਸਤਕ ਪੁਰਸਕਾਰ (ਸਾਲ 2017) ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਦੋਵੇਂ ਸੱਜਣ ਵਧਾਈ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਮਾਣ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਸ. ਸੁਵਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਅਤੇ ਸ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਆਪਣੇ ਸਨਮਾਨ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹਨ ਪ੍ਰੋ. ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਭੱਠਲ, ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸਿਰਸਾ, ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਸੱਜਣ।

ਨਾਮਧਾਰੀ ਵਿੱਦਿਅਕ ਜੱਥਾ, ਜਲੰਧਰ ਵੱਲੋਂ ਮਿਤੀ 10-03-2019 ਨੂੰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਪ੍ਰੀਤ ਨਗਰ ਜਲੰਧਰ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ 204ਵਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੁਰਬ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਸੂਬਾ ਸੰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਰ ਜੱਥੇ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਸੰਗਤ।

Reliable Performance

**Consistence Performers, Suited to all market
needs with high yield, quality & disease resistant.**

NAMDHARI SEEDS PVT. LTD.

Bldadi 562 109 Bangalore • Tel.: 98454 71271/72, 98453 81817/98453 10057
Liaison Office: Tel.: 080 28602167/69 • Fax: 080 28602168
e-mail: namdhariseeds@namdhariseeds.com • URL: www.namdhariseeds.com

Seeds for a better future...

ਮਾਲਕ, ਐਡੀਟਰ ਤੇ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਰਜਵੰਤ ਕੌਰ ਨੇ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਾਈਟ ਕਰਾਸ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼ ਭਾਈ ਦਿਤ ਸਿੰਘ ਨਗਰ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਿੰਟ ਕਰਵਾ ਕੇ
ਲਾਡੋਵਾਲੀ ਰੋਡ ਸਾਹਮਣੇ ਸੈਂਟਰਲ ਟਾਊਨ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਫੋਨ : 0181-2222543- ਮੋਬਾਇਲ- 98143-18720